

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

GAZÂLİ'DE SİYASET DÜŞÜNCESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erkan YAR

HAZIRLAYAN
Kenan ŞEKER

ELAZIĞ-2008

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

GAZÂLİ'DE SİYASET DÜŞÜNCESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Bu tez...../...../2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Erkan YAR

ELAZIĞ- 2008

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü yönetim kurulunun...../...../2008 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Ahmet AKSİN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

GAZÂLÎ'DE SİYASET DÜŞÜNCESİ

Kenan ŞEKER

**Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

2008; Sayfa: VII+ 86

Gazali İslam düşünce tarihinde en çok tartışılan ve üzerinde en çok çalışma yapılan şahsiyetlerin başında gelir. Bir şahıs üzerinde çalışırken, onun yaşadığı devirdeki siyasi arka plan görmezden gelinemez. Oldukça karışık ve buhranlı bir coğrafyada yaşayan Gazali, yaşadığı dönemin siyasi gelişmelerinden etkilenmiştir. Zamanının siyasi gelişmelerinden etkilenen Gazali'nin devlet başkanlığı konusundaki görüşlerini teorik ve pratik açıdan ele almaya çalıştık.

Çalışmanın giriş bölümünde Gazali'nin siyasi arka planını ele alarak, onun siyasetle ilgili eserlerini incelemeye çalıştık. Birinci bölümde Gazali'nin siyaset düşüncesi doğrultusunda, devlet başkanlığı meselesine teorik bakışını vermeye çalıştık. İkinci bölümde ise, onun devlet başkanlığına dair pratik görüşlerini ele aldık, sonuç bölümünde kısa bir değerlendirme yaparak çalışmamızı tamamladık.

Anahtar Kelimeler: Gazali, siyaset, devlet başkanı, din

SUMMARY

Masters Thesis

GHAZALI'S POLITICAL THOUGHTS

Kenan ŞEKER

**University Of Firat
Institute Of Social Sciences
Sciences and Postgraduate Study Interpretation Department**

2008; Page: VII+ 86

ABSTRACT

Ghazali is one of the foremost personalities who has been discussed on and studied most in the History of Islamic Philosophy. While working on somebody, the political affairs occurring at the time of the person should be taken into consideration. Ghazali who lived in a very troubling and disordered geography, was affected by the political affairs coming out at his time. We have tried to touch on Ghazali's ideas on the state presidency, those were affected by the political changes of his time, theoretically and practically.

In the introduction part of the thesis, we have tried to study on Ghazali's works on policy through dealing with his political background. In the first part, we have tried to present Ghazali's theoretical point of view to the issue of state presidency through his political thought. In the second part, we have tried to explain his political ideas on the state presidency, and in the conclusion part, we have finished our work with a brief sum of the thesis.

Key Words: Ghazali, policy, state presidency, religion.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR.....	VII

GİRİŞ

1. GAZÂLİ’NİN YAŞADIĞI DEVRİN GENEL DURUMU	1
1.1. Siyasi Durum	1
1.2. Dini Durum	4
1.3. Kültürel Durum.....	5
2. GAZÂLİ’NİN HAYATI.....	8
3. GAZÂLİ’NİN SİYASETLE İLGİLİ ESERLERİ	13
4. GAZÂLİ’NİN KELAM İLMİNE BAKIŞI.....	16
4.1. Gazâlî Öncesi Kelâm İlmi.....	16
4.2. Gazâlî ve Kelâm İlmi	19

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ DÜŞÜNCESİNDE DEVLET VE SİYASET KAVRAMI

1. GAZÂLİ’ DE DEVLET KAVRAMI	23
1.1. Devlet Kavramı	23
1.2. Devletin Kaynağı	26
1.3. Devletin Görevi	27
1.4. Devletin Çöküş Sebepleri	28
1.5. Devlet İdaresine Getirdiği Yenilikler	28
2. GAZÂLİ’DE SİYASET KAVRAMI	29
2.1. Gazâlî Siyasetinin Dayandığı Temeller	32
2.1.1. Din	32
2.1.1.1. Din ve Devlet İlişkisi	33
2.1.1.2. Anayasa Kuralları	35
2.1.2. Adalet.....	36

2.1.2.1. Hikmet(Üstün bilgi).....	40
2.1.2.2. Şecaat (Cesaret)	41
2.1.2.3. İffet.....	42
2.1.3. Hukuk.....	42
2.1.4. Uzlet.....	43
2.2. Siyasetin Kısımları.....	44
2.2.1. Peygamberlerin Siyaseti	44
2.2.2. İlim Adamlarının Siyaseti	44
2.2.3 Halife, Hükümdar ve Sultanların Siyaseti	44
2.2.4. Din Görevlilerinin Siyaseti	44
2.3. Siyaset ve İlim Arasındaki İlişki.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİNDE DEVLET BAŞKANI

1. DEVLET BAŞKANI	47
1.1. Devlet Başkanının Gerekliliği	47
1.2. Devlet Başkanının Tayini	50
1.2.1. Nassa Dayalı Tayin.....	50
1.2.2. Seçim Veya Velihtlık Yoluyla Tayin.....	52
1.3. Devlet Başkanında Bulunması Gereken Şartlar.....	59
1.3.1. Devlet Başkanının Doğuştan Sahip Olması Gereken Şartlar.....	60
1.3.1.1. Ergen Olmak	60
1.3.1.2. Akıllı Olmak	60
1.3.1.3. Özgürlük Sahibi Olmak	61
1.3.1.4. Erkek Olmak	61
1.3.1.5. Kureyş Soyundan Olmak	61
1.3.1.6. Bedensel Kusurunun Olmaması.....	62
1.3.2. Sonradan Sahip Olması Gereken Şartlar	62
1.3.2.1. Necde	62
1.3.2.2. Kifaye.....	62
1.3.2.3. Vera' Sıfatı.....	63
1.3.2.4. İlim.....	64

1.4.Devlet Başkanın Görevleri.....	65
1.4.1. İlmî Görevler.....	65
1.4.2. Ameli Görevler	70
2. DEVLET BAŞKANI İLE HALK ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	72
2.1. Halkla Olan İlişkiler.....	72
2.2 Ulema İle İlişkiler	74
SONUÇ	79
BİBLİYOGRAFYA.....	82

ÖNSÖZ

İnsan zorunlu olarak bir çevrede yaşadığından, onun hem çevreden etkilenmesi hem de çevreyi etkilemesi kaçınılmazdır. Yaşadığı çevre itibariyle oldukça buhranlı bir coğrafyada yaşayan Gazâli'nin düşünce yapısının oluşmasında, içinde bulunduğu ortamın etkisi oldukça büyüktür. O dönemde meydana gelen siyasal gelişmeler Gazâli'yi ve onun düşünce sistemini etkilemiştir.

Biz bu çalışmamızda İslam düşünce tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Gazâli' nin yaşadığı coğrafyadaki olaylardan hareketle, siyaset düşüncesi bağlamında imamete bakışını ele almaya çalıştık.

Çalışmamız, giriş bölümünden ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Gazâli'nin yaşadığı coğrafyayı tüm ayrıntılarıyla tasvir etmeye çalıştık. Bu bağlamda Gazâli'nin hayatına ve siyasetle ilgili eserlerine yer verdik. Birinci bölümde, Gazâli'nin siyaset düşüncesini irdelemeye çalıştık. Gazâli'nin devleti yorumlayışı, onun siyasetinin dayandığı temeller, siyasetin kısımları ve din- devlet ile siyaset- ilim arasındaki ilişkilerin incelenmesine çalışıldı. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, Gazâli'nin devlet başkanlığına yani imamet meselesine bakışına yer verildi. İslam düşünce ekolleri arasında tartışmalar karşısında Gazâli'nin imamete bakışı, imametın gerekli olup olmadığı, imam da bulunması gereken şartlar, ayrıca imam ile halk ve ulema arasındaki ilişkiler çalışmanın konuları arasındadır.

Çalışmamızda, değerli fikirleriyle bana yol gösteren, yardımını ve hoşgörüsünü esirgemeyen hocam Prof. Dr. Erkan YAR' a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.İ.A	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İ.A.	: İslam ansiklopedisi
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mad.	: Madde
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
Terc.	: Tercüme eden
Trsz.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. GAZALİ' NİN YAŞADIĞI DEVRİN GENEL DURUMU

Gazâli' yi yaşadığı çevre ile birlikte düşünmek gerekir. Çünkü insan yaşadığı çevreyi hem etkiler, hem de çevreden etkilendiği olur. Bu doğrultuda Gazâli'nin siyaset düşüncesinin anlaşılabilmesi için, yaşadığı dönemin tarihine göz atmak faydalı olacaktır.

Gazâli'nin yaşadığı devir, Abbasi devletinin zayıflamaya başladığı ve bunun sonucu olarak birçok İslam devletinin ortaya çıktığı bir devre rastlar¹. Bu devir olan XI. yy' da İslam âleminde, bir dağınıklık ve parçalanmışlık göze çarpmaktadır. İslam coğrafyası, Şii ve Sünni halifelikler olmak üzere iki kutba ayrılmış; buna dayalı olarak da pek çok siyasi oluşum teşekkül etmiştir. Dini bölünmüşlüğün yanında meydana gelen siyasi bölünmüşlük, bulunulan coğrafyada siyasi ve sosyal buhranları da beraberinde getirmiştir. Çeşitli mezhep ve akımların çarpıştığı ve ölümle sonuçlanan siyasi olayların gerçekleştiği bir ortamdır².

1.1. Siyasi Durum

Gazâli, Selçukluların egemen olduğu siyasi bir çevrede yaşamıştır. Gazâli'nin hayatı, el-Kaim bi Emrillah(1030–1075), el- Muktedir bi Emrillah (175-1094), el- Mustazhir Billah(1094-1118)' ın zamanlarına rastlamaktadır. Ama esas kuvvet, bu halifeler adına hükmeden Selçuklu sultanlarının elindeydi. Gazâli, Tuğrul Bey (1037-1063)'in saltanatı sırasında doğmuş; Sultan Alparslan (1065- 1072), Melikşah (1072-1092) ve Berkyaruk (1094- 1104) döneminde yaşamış, Gıyaseddin Ebu Şuca Muhammed (1104- 1117) devrinde ise vefat etmiştir³.

Selçuklu İmparatorluğunun kurulduğu zaman, İslam dünyasının büyük bir kısmı Şiilik akidesini savunan Büveyh Oğulları Devleti (932- 1055) ile Fatimi Devleti (910-1171)'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bunlardan Büveyh Oğulları, Sünni Abbasi

¹ Uğur, Ahmet, *İmam Gazâli'nin Yaşadığı Devir*, Kayseri, 1988, s.4.

² Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti(1040- 1092)*, İstanbul, 2002, s. 384.

³ Uğur, a.g.e. s.5.

halifeliğini siyasi çıkarları açısından himaye ederken, Fatımiler Şii akidesinin hem koruyucusu hem de yayıcısı konumundaydı⁴.

Abbasi saltanatının zayıflamaya başlamasıyla ülkede büyük kargaşa ve karışıklıklar baş göstermiştir Abbasi halifelerinin güçsüzlüğü, devlette otorite boşluğu meydana getirmiştir. İslam dünyasının merkezi sayılan Bağdat' ta çok çeşitli dini ve siyasi ayrılıklar mevcuttu. Hz. Peygamberin (s.a.v) vefatından sonra başlayan siyasi ihtilaflar etkisini artırarak devam etmiştir⁵.

Bu dönemde Abbasi Halifeleri, Selçuklu Sultanlarının elinde adeta birer kukla durumuna düşmüşlerdi. Dolayısıyla Abbasi halifelerinin yaptırım güçleri sona ermiş ve siyasi otorite doğrudan Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir⁶. Gazâli'nin yaşadığı bu devir Batı Asya tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir⁷.

Abbasi halifesi el- Kaim bi Emrillah, ülkesindeki Türkmenlerin yol açtığı tahribatı önlemek ve kendisinin çok çektiği Şii Büveyhoğulları hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla el-Maverdi' yi Selçuklu devletinin kurucusu sayılan Tuğrul Bey(1037- 1063)' e elçi olarak göndermiştir⁸. Tuğrul Bey, halifenin gönderdiği elçiye büyük bir hürmet göstermiştir⁹.

Tuğrul Bey de, halife el- Kaim bi Emrillah ile iyi geçinmek ve kendi otoritesini halifenin manevi saltanatı ile desteklemek için 1075'de Bağdat'a giderek onun elini öpmüştür. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yinal'ın (1071) çıkardığı isyanı bastırmak üzere İran'a gitmek zorunda kalmış, onun yokluğundan yararlanan Besasiri¹⁰, halifeyi hapsedmiştir. Daha sonra İran' dan dönen Tuğrul Bey, Besasiri'yi alaşağı ederek hapse atmış ve halifeyi de hapisten çıkarmıştır. Ayrıca onu sarayına götürerek makamına oturtmuştur. Bu olay onun ne denli kuvvetli bir siyasi otoritenin göstergesi sayılmıştır. Tuğrul bey'in bu otoritesi ona " Rüknu'd- Din" lakabını kazandırmıştır. Ayrıca onun gün geçtikçe artan siyasi nüfuzu ve otoritesi, Büveyhoğulları'nın da sonunu

⁴ Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, T.T.K, Ankara, 1989, s.10.

⁵ Numani, Allame Şibli, *İslam'ın Fikir Kılıcı Gazâli'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, Ter. Yusuf Karaca, Baytan Kitabevi, İst.Trs. s. 16.

⁶ Şirvani, Harun han, *İslam'da Siyasi Düşünce Ve İdare Üzerine Araştırmalar*, Terc. Ali Kuşcu, nur, yay. Ank. 1965 s.167.

⁷ Şirvani, a.g.e., s.167.

⁸ Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T.T.K, Ankara, 1995, s.40.

⁹ Kafesoğlu, İbrahim, İ.A.,*Selçuklular Mad.*, 10. C., Milli Eğitim Basımevi, İst., 1980. s.364.

¹⁰ Besasiri: Fatimi Şii liderlerinden birisidir.

hazırlamıştır. Böylece Selçuklu Devleti, Sünni İslam âleminin siyasi otoritesini temsil etmeye başladı. Abbasi halifesini himaye etmekle, Sünni İslam dünyasının müdafaası Selçuklulara geçmiş bulunuyordu.

Selçukluların Tuğrul Bey’le başlayan yükselişleri (1063- 1072) Alparslan ve oğlu Melikşah (1072- 1092) dönemlerinde artarak devam etmiştir. Bu yükseliş döneminde Selçukluların hakimiyet sınırları Kaşgar’dan Akdeniz’e, Kafkaslardan Aral Gölü’ ne, Hint Deniz’i ve Yemene kadar yayılmıştır¹¹. Sultan Alparslan döneminin en önemli olaylarından birisi, kuşkusuz ki Nizamü-l Mülk gibi siyasi ve ilmi bir dehanın baş vezirliğe getirilmiş olmasıdır. Selçuklu veziri Nizamü-l Mülk, hilafetle saltanatın daima uzlaşma içerisinde olmasını güden bir devlet politikası izliyordu. Bu nedenle o, her fırsatta dini reis ile siyasi otorite olan sultanın arasını yakınlaştırmaya çalışıyordu¹².

Sultan Alparslan’ın ölümünden sonra onun yerine oğlu Melikşah geçerek, Selçukluların yükselişini devam ettirmiştir¹³. Ancak Sultan Melikşah’ın döneminde siyasi otoriteyi tehdit eden iki önemli mesele bulunmaktaydı: Bunlardan birincisi, aynı coğrafyada olan şii Fatimi devleti ile öteden beri gelen siyasi ihtilaf ve rakabet; diğeri ise Sünnilik- Şiilik ekseninde Hasan Sabbah’ın bayraktarlığını yaptığı Batini¹⁴ faaliyetiydi¹⁵. Sultan Melikşah, Batınilerin kökünü kazımak için her yolu denediyse de

¹¹ Korkmaz, Fahrettin, *Gazâli’de Devlet*, T.D.V. Ankara, 1995, s. 10.

¹² Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *a.g.e.* s. 112.

¹³ Kafesoğlu, *Selçuklular Mad.* s. 370.

¹⁴ *Batinilik*: Hakikatin ancak masum bir imam vasıtasıyla öğrenilebileceğini iddia eden, H. II. yüzyılda kurulup, teşkilatlanmış mezhebin adıdır. Fatımi Devletinin destek ve teşvikleriyle gelişen Batınilerin en parlak devri, Fatımi halifesi el- Muntasir (427- 487/ 1036- 1094) zamanında olmuştur.

Batınileri “ Da’ vetü’l Cedide” adıyla yeniden teşkilatlandıran Hasan Sabah (öl. H. 148/ 765) Mısır’a giderek H. 471’ de Halife el- Muntasir’la görüşmüş ve Batniliği yayma konusunda ondan aldığı destekle Horasan bölgesine dönmüştür. Da’vetül Cedide anlayışına göre; Batıniye fırkasına düşman olan herkes, sadık tedhişçiler tarafından dini bir görev olarak öldürülmeleri gereklidir.

Batniliğin başlangıcı Cafer es- Sadık’ (Öl. H. 148/ M. 765) a kadar uzanır. Cafer es- Sadık kendisinden sonra yerine oğlu İsmail’in geçmesini vasiyet etmiştir. Fakat kendisi sağ iken oğlu ölünce vasiyetini değiştirerek Muhammed b. İsmail’in geçmesini istemiştir. Buna rağmen bazı kimseler İsmail’ i imam tanımaya devam ettiler. Ayrıca Muhammed b. İsmail’i imam tanıyanlar ise ikiye ayrıldı:

Bunlardan bir kısmı Muhammed’ in öldüğünü kabul ederken diğeri bir kısmı kabul etmediler. Muhammed’in öldüğünü kabul ederek, İmametinin onun neslinden gizli ve açık imamlara geçeceğini ileri sürenler “ Batıniye” diye adlandırıldı. İşte Batıniye fırkası bu fikirlerin gelişmesiyle oluşmuştur.

Hasan Sabah, fasit fikirlerini yaymak için Şam, el- Cezire ve Diyarbakır illerini dolaştıktan sonra Alamut Kalesini zaptetti. Buradan İslam beldelerine saldırmaya başladı. Son derece kuvvetli bir zekâya ve teşkilatçılık vasıtalarına sahip olan Hasan Sabah, etkili ve düzenli teşkilatıyla gizlilikten vazgeçmiş, etrafa dehşet saçan fedailerıyla insanların düşünce ve inanç dünyalarına sahip olmaya çalışıyordu. Kurduğu fedai teşkilatı vasıtasıyla birçok Selçuklu devlet büyüğüne suikast düzenledi ve öldürdü. Bunlar arasında Sultan Melikşah’ı, Nizamül mülk’ü ve Sencer’in veziri Fahrül mülk, ü sayabiliriz. (Bkz. Nizamü’l- Mülk , *Siyasetname*, Trc. Nurettin Bayburtlugil, s. 285.; Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 58. Çubukçu, Agah İbrahim, *Gazâli ve Şüphecilik*, A.Ü.İ.F.D, Ankara, 1989.s. 30.)

¹⁵ Kafesoğlu, *Selçuklular Mad.* s. 372.

hayatının sonuna yaklaştığından düşündüklerini gerçekleştiremeden öldü. Onun ölümünden sonra Batınileri tasfiye mücadelesinde gerileme olmuş ve onların çıkardığı karışıklıklar önemli boyutlara ulaşmıştır¹⁶.

Söz konusu mücadele siyasi arenada sultanlar ve vezirler tarafından sürdürülürken, ilmi platformda ise en büyük mücadeleyi Gazâli tek başına sürdürmüştür. Zaten Gazâli'nin Batınilerin çıkardığı ifsat hareketlerine kayıtsız kalması düşünülemezdi ve nitekim o, Ehli Sünnet Akidesine aykırı olan düşünce akımlarının fikirlerini çürüten önemli eserler kaleme almıştır. Gazâli'nin dönemin halifesi el-Muztazhibillah' a ithafen yazdığı “ *Fedaihu- Batiniyye ve Fezailül- Muztazhiriyye*” adlı eser, en meşhur eseridir. Bu yönüyle Gazâli, siyasi otoritenin takdirlerine mazhar olmuştur¹⁷.

Sultan Melikşah ve ünlü vezir Nizamü'l Mülk'ün öldürülmesi ile Selçuklu imparatorluğu bitmek tükenmek bilmeyen taht kavgalarıyla kargaşa içine düşmüş ve parçalanma sürecine girmiştir Daha sonra gelen Sultan Berkyaruk, dağılmaya yüz tutan imparatorluğu kurtarmak için mücadele etmiştir. Fakat gerek Batınilerin memleket içindeki yeraltı faaliyetleriyle yayılma çabası, gerekse İslam dünyasına yönelik haçlı saldırıları karşısında tutunamamıştır¹⁸. Berkyaruk(Öl. 498/ 1104) döneminde Selçuklu imparatorluğu toplanmaya çalışırken, Haçlılar, gerek Nusayriilerden ve gerekse Batınilerden gördükleri yardım sayesinde Suriye'ye kadar ilerlemişlerdir¹⁹.

Sonuç olarak, Gazâli'nin yaşadığı dönemde siyasi durum açısından, Batınlık ve Haçlı seferleri siyasi otoriteyi meşgul eden başlıca iki sorun olmuştur. Gazâli de ilmi çalışmalarıyla, siyasi otoriteden yana tavır takınmıştır.

1.2. Dini Durum

Gazâli'nin yaşadığı devirde Selçuklu devletinin dini siyaseti, Sünni akidenin yayılmasını ve yerleşmesini sağlamaya yönelikti. Sultan Melikşah tarafından kuvvetle desteklenen Sünniliği yaygınlaştırmanın amacı, Abbasi hâkimiyetini manevi yönden

¹⁶ Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *a.g.e.* s. 122.

¹⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁸ Kafesoğlu, *Selçuklular Mad.* s. 373- 374.

¹⁹ Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay. İstanbul. 1995, s.168.

takviye ederek, Şiilik propagandasının imparatorluk içinde herhangi bir ihtilal çıkarmasını önlemektir²⁰.

O zamanki İslam âleminin bölünmüşlüğünden istifade ederek dini nüfuz sahalarını genişletmek isteyen Şiiler, bir yandan Sünni dünyaya karşı siyasi ve askeri faaliyetlerini artırırken, bir yandan da açtıkları eğitim kurumlarında yetişen kişiler vasıtasıyla dini propagandalarını yayıyorlardı. Şiilerin bu propagandaları karşısında Selçuklular, Orta doğuda artan siyasi gücüyle, İslam âlemini Şii tasallutundan kurtararak, Sünni düşünceyi de tekrar canlandırmışlardır. Kendilerini Sünniliğin hamisi olarak kabul eden Selçuklular, Sünni İslam dünyası için en büyük tehlike gördükleri Şii- Fatımilerle ve Şiiliğin başka bir versiyonu olan Batınilikle mücadeleyi asla ihmal etmemişlerdir²¹.

Selçukluların dini siyasetlerinin önemli bir parçası da Abbasi Halifeleri ile olan ilişkileridir. Tuğrul Beyle başlayan halifelik ilişkileri düzenlenerek ve belli esaslara bağlanmıştır. Tuğrul Bey'in Bağdat' a gelmesinden sonra Halife Şii boyunduruğundan kurtarılarak eski saygınlığı iade edilmiş ve Sünni dünyanın manevi otoritesi kabul edilmiştir. Halifenin manevi gücünün yanında, Selçukluların siyasi otoritesi kendisini göstermiştir²². Bu düzen ikinci imparatorluk (Irak Selçukluları 1117- 1131) devrine kadar devam etmiştir. Daha sonraki konjoktürel şartların etkisiyle halifelik mevcut statüyü ihlal ederek tekrar siyasi güç olma hevesine düşmüş ve Selçuklu imparatorluğuna karşı mücadeleye girişmiştir. Tıpkı batıdaki papa- imparator mücadelesine benzeyen “ halife- sultanlar mücadelesi” gibi belli süreçlerde devam ederek imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Sonuçta imparatorluk devrinde üstünlük sultanlarda iken yıkılış süreciyle birlikte tekrar halifeliğe geçmiştir²³.

1.3. Kültürel Durum

Selçukluların Bağdat'ta hilafeti kurtarmaları ve bu sayede halifenin minnettarlığını kazanmaları, onların siyasal hâkimiyetlerini kurmalarını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle Sünniliğin korunması ve kollanması Selçuklu Devletinin devamı için hayati bir önem taşımaktaydı. Otoritenin sadece kılıçla korunamayacağını

²⁰ Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, M.E.B, Basımevi, İstanbul, 1973, s.132.

²¹ Ocak, *a.g.e.*, s. 384- 387.

²² Ocak, *a.g.e.*, s. 389.

²³ Köymen, *a.g.e.*, s. 158.

anlayan Selçuklular, birçok ilim ve fikir müessesesi açarak hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardır²⁴.

Tuğrul Bey' in veziri Amüdü'l Mülk el-Kündiri²⁵(v. 456/ 1064) bir ara Eşari alimlerine Mutezili düşünceyi empoze etmeye çalışmışsa da, Nizamü'l Mülk'ün vezirlik makamına gelmesiyle bu durum bertaraf edilmiştir. Selçuklular, medreseler, kütüphaneler, imarethaneler yaptırarak dini- ilmi müesseseler gelir temin ettirerek Sünniliğin gelişmesine her türlü katkıyı sağlamışlardır. Ayrıca Selçuklular, medreseler ve camilerde özgür bir ilmi tartışmayı temin için askeri muhafızlar bulundurmuş, Sünni mezheplerin hepsini bir arada okutmuşlardır. Özellikle sultan Sencer zamanında düzenli münazara(açık oturum) meclisleri kurularak, yeni fikir ve gerçeklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır²⁶.

Kuşkusuz Selçuklular devrinin ilim, fikir ve kültür faaliyetlerini icra eden müesseselerin zirvesini Medreseler ve bilhassa Nizamiye Medreseleri oluşturmuştur. Bağdat Nizamiye Medresesinden yetişenler daima yüksek makamları işgal ederek, en otoriter şahıslar olmuşlardır.

Zeynü'l-İslam Ebu'l Kasım Kuşeyri (ölm.1072), Cemalüddin Ebu İshak Şirazi (ölm. 1083), İmamü'l Haremeyn Ziyâü'd-Din Ebu'l Meali Cüveyni(ölm. 1085) ve tabi ki siyaset düşüncesini araştırdığımız Hüccetü'l İslam Zeynü'd-Din Gazâli (ölm.111), bunlardan birkaçıdır.

Selçuklu sultanları, Batnilikle mücadelede sadece askeri tedbirlerle yetinmeyerek, bunun yanında ilmi müesseseler kurarak halkın ilmi seviyesinin yükseltilmesine de büyük önem vermişlerdir²⁷. Nizamiye Medresesinde yetişen Gazâli, kılıç ve askerin kazanamadığı zaferi, kalemiyle elde etmeye çalışmış ve Batniliğin yayılmasını büyük oranda engellemiştir²⁸.

²⁴ Kafesoğlu, *melikşah*, s.161- 162.

²⁵ El- Kündiri: Selçuklu devletinin ilk veziridir. Kaynaklarda hangi mezhebin taraftarı olduğundan ittifak yoktur. Fakat Kündiri'nin, Eşarilere lanet konusunda baş rolü oynadığı ve bunda da onun yanlış inancının ve siyasi ihtiraslarının payının bulunduğu hususunda ittifak vardır.(Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*(1040- 1092), İstanbul, 2002, s. 59.)

²⁶ Kafesoğlu, İbrahim, *Melikşah*, s.131- 132; Korkmaz, *a.g.e.* s. 13.

²⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s.12.

²⁸ Ocak, *a.g.e.* s. 236.

Gazâli, el- Munkiz'u Mine'd- Dalâl adlı eserinde gerçeği arayanların kalamcılar, Batıniler, Felsefeciler ve Sufiler olduğunu belirtir²⁹. Dönemin kültürel faaliyetlerini belirtmesi açısından belirtilen bu dört zümreyi kısaca tanımak faydalı olacaktır.

- a) Kalamcılar(Mütekellimler) : Bunlar görüş ve düşünce sahibi olduklarını iddia eden gruptur³⁰. Ehlisünnet akidesini savunmak için, Kur'an ve hadisleri esas alarak hasımlarının delillerini çürütmeye çalışıyorlardı. Çok defa cevher, araz ve bunların hükümlerini inceliyorlardı. Bu gibi şeyler ise gerçeği arayanları tatmin etmiyordu³¹.
- b) Felsefeciler: Bunlar mantığa ve kesin delile dayandıklarını ileri süren gruptur³². Kalamcıların söz ve düşüncelerini beğenmedikleri için onlarla fikri mücadele içerisindeydiler. Bunlara göre Kalamcılar, İslamiyeti korumak için yürüttükleri fikri mücadelede karışık ve çelişkili sözler kullanmaları, hasımlarını susturmaları için yeterli olamıyordu. Bu nedenle kendilerinin üstünlüklerine inanan Felsefeciler, eski Yunan filozoflarını taklit ederek ahirete ait hususları inkar yoluna gitmişlerdir³³. Filozofların üslupları ve metodunu eleştiren Gazali, onları birçok noktada tenkit etmektedir³⁴.
- c) Batıniler: Yukarıda siyasi faaliyetlerinden bahsettiğimiz Batıniler, talim ehli olduklarını ve masum imam sayesinde yalnız kendilerinin hakikati öğrendiklerini iddia eden gruptur³⁵. Gerçekte amaçları siyasi olan Batıniler, görüşlerini gizli metotlar ve dailer³⁶ yardımıyla kültürsüz halka aşılama çalışmışlardır³⁷. Gazâli bunların görüşlerini yazdığı eserlerle çürütmüştür.
- d) Sofiler: Bunlar da kendilerinin sürekli olarak huzur içinde, müşahede ve mükâşefe ehli olduklarını söyleyen gruptur³⁸. Gazâli hayatının sonlarına doğru Sofiliği seçmiş ve o doğrultuda bir hayat yaşamıştır.

²⁹ Gazâli, el- *Munkiz Min ad- Dalal*, Terc. Ali Kaya, Semerkand Yay., İst. 2005, s.47.

³⁰ Gazâli, *Munkiz*, s.47.

³¹ Çubukçu, İbrahim Agah, *Gazâli ve Siyaset*, A.Ü.İ.F Dergisi, sayı I, Ankara, 1951. s.123.

³² Gazâli, *Munkiz*, s. 47.

³³ Çubukçu, *a.g.m.*, s. 123.

³⁴ Geniş bilgi için bkz: Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehafüt el- Felasife)*, Mütercim Bekir sadak, Ahsen yay. I.baskı, İstanbul, 2002.

³⁵ Gazâli, *Munkiz*, s. 47.

³⁶ Da'i: Batıni mezheplerde dine davate eden kişi, davetçi.

³⁷ Çubukçu, *a.g.m.*, s. 123.

³⁸ Gazâli, *Munkiz*, s. 47.

Sonuç olarak, Gazâli'nin de yaşadığı devrin siyasi coğrafyasından etkilenmemesi söz konusu olamaz. Belki de onun çok yönlü bir şahsiyet olarak yetişmesinde yaşadığı devir etkili olmuştur. Ayrıca o, siyasi otorite tarafından doğrudan görevlendirilerek Batıniliğe karşı fikri mücadeleyi sürdürmüştür. Bundan dolayı o, siyasi otoriteyle sürekli ilişki halinde bulunarak çeşitli ilmi faaliyette bulunmuştur.

2. GAZALİ'NİN HAYATI

Hüccetü'l- İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Gazâli et- Tusi, 450(1058) yılında İran'ının Horasan bölgesinde, yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla tanınan Tus' ta (bugünkü Meşhed) dünyaya geldi³⁹.

İleri düzeydeki ilk öğrenime 465 (1073) yılında Ahmed b. Muhammed er-Razkani adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tus' ta başlayan Gazâli daha sonra Cürcana' na giderek burada İsmaili denilen bir zatın öğrencisi oldu⁴⁰. Gazâli⁴¹, beş yıl süren Cürcan' daki öğreniminden sonra bir kafile içinde Tus' a dönerken soyguncular tarafından yolları kesilir ve her şeyleri alınır. Gazâli eşkıyanın peşine düşer ve reislerinden hiç olmazsa ders notlarının verilmesini ister. Cürcan'a sırf o notlardaki bilgileri edinmek için gittiğini söyler. Eşkîya reisi, bilgileri hafızasına yerleştirmek yerine kâğıtlarda bırakmasından dolayı onunla alay eder; notlarını da geri verir. Bu eleştiriyi Allah' ın bir ikazı sayan Gazâli üç yıl içinde notların tamamını ezberlediğini belirtir⁴².

Gazâli, ilmi imkanlar yanında Nizamü'l Mülk'çe⁴³, de devam ettirilen burs imkanlarını kullanmak düşüncesi ile 473' te (1080) Tuslu bir grup gençle birlikte

³⁹ Çağrıci, Mustafa, *Gazâli Mad.* DİA. C.XIII.,s. 489.

⁴⁰ Çağrıci, Mustafa, *a.g.e.* s. 490.

⁴¹ Gazâli: Gazâli kelimesinin kökü ve okunuşu hakkında iki görüş ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi, Gazâli'nin baba mesleğine nispetle Gazzali(yün eğirici, iplikçi), diğeri de doğduğu “ Gazale” köyüne nispetle Gazâli'dir. Biz bunlardan ikincisini tercih etmekteyiz.

⁴² Sübki, Taceddin Abdülvehhab b. Ali, *Tabakat (Tabakatü'ş Şaf'iyyeti Kübra)*, Kahire 1323- 24, c.IV. s.103.

⁴³ Nizamülmülk(Hoca Kıvamü'd- Din ebu Ali Hüseyin b. Ali): İran Selçuklularından Alparslan ve oğlu Melikşah'ın veziri olup Tus civarında Radegan kazasında H. 408 tarihinde dünyaya gelmiş; fıkıh, hadis gibi ilimleri tahsilden sonra Belh hakimi Ali b. Şadan'nın katiplik hizmetlerinde bulunmuş, sonra da Davud b. Mikail Selçuki'nin emrinde çalışmıştır. Mikail Selçuki, onun akıl, tedbir ve hizmetinden çok memnun kaldığından onu, oğlu Alparslan'a tavsiye etmiştir. Alparslan'la birlikte tam 20 yıl çalışmış, onun ölümünden sonra Melikşah'ın saltanat makamına çıkmasına katkıda bulunmuş, devlet işleri tamamen Nizamülmülk'ün görüşleri doğrultusunda idare edilmiş ve Selçukluların en parlak devri olmuştur. En büyük işlerinden biri, her türlü ilimlerin tedris edildiği Nizamiye Medreseleridir. 96 yaşında bir batım tarafından öldürülmüştür.

Nişabur' a giderek buradaki Nizamiye Medresesi⁴⁴, ne girdi ve dönemin en tanınmış kelim âlimi olan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni'nin⁴⁵ öğrencisi oldu⁴⁶. Gazâli, Nişabur'a gittikten sonra sıkı geçen bir öğrenim süresince, Şafii fikhî, hukuk ekolleri arasındaki tartışma teknikleri(hilaf), cedel, akaid ile fikhın kaynakları ve mantık alanlarında parlak bir alim olarak yetişip, hikmet ve felsefe okuyup bütün bu disiplinlerde sağlam bir biçimlenme kazanmıştır⁴⁷.

Cüveyni'nin vefatı üzerine 484'(1090) te vezir tarafından Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilen Gazâli, buradaki çalışmaları sırasında siyasi otoritelerle iyi ilişkiler kurarak, nüfuzunu pekiştirmiştir. Gazâli'nin Nizamiye Medresesi müderrisliğine atanmasında⁴⁸:

- I. Devletin imkânlarını ilim erbabına cömertçe sunan kültürlü vezirin himayesini kazanma,
- II. İlim ehlinin devletin geniş imkânlarından faydalanarak çalışmalarını rahat bir şekilde sürdürmesi,
- III. Gazâli'nin Nizamülmülkün himayesindeki seçkin âlimlerle tanışarak, onlardan istifade etme düşüncesi,
- IV. Büyük bir devlet ve siyaset adamı olan Nizamü'l-Mülk'ün ilmini ve zekâsını keşfettiği Gazâli'yi, hem mensubu bulunduğu Şafii mezhebini güçlendirme hem de Sünni yönetime başkaldıran ve İslam dünyası için büyük tehlike teşkil eden Batini hareketini durdurma planı açısından uygun bir şahsiyet olarak görmesi,

⁴⁴ Nizamiye Medresesi: Nizamülmülk tarafından kurulan medreselere verilen addır.

⁴⁵ Cüveyni: Ebu'l- Meali Ziyaeddin Abdu'l- Melik b. Abdullah el- Cüveyni'ye doğum yeri olan Horasan' da Nişabur ile Bestan arasındaki Cüveyn adlı yere nisbet edilmiştir. Babasından ilim öğrenmiş, vefatından sonra da yerine müderris olmuştur. Cüveyni Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l- Mülk'ün Eşariler karşısındaki sert tutumu üzerine el- Kuşeyri ile birlikte memleketini terk ederek Hicaz'a gitmiş, Mekke ve Medine'de 4 sene ders okumuş ve okutmuştur. Bu faaliyetlerinde ötürü kendisi imamü'l-Haremeyn olarak anılmıştır. Mamafih Selçuklu vezirlerinden Nizamülmülkün eşarilere karşı başlattığı yumuşak tutumdan dolayı tekrar Nişabur' a dönmüş ve Nizamü'l Mülk'ün bu yerde kendi adıyla kurduğu medresede ders okutmaya başlamıştır. Kendisine müderrislikle birlikte fetva, vaaz, hitabet ve evkaf idareciliği görevleri de verilmiştir. Bu görevleri 30 yıl ifa etmiştir. 478 tarihinde 59 yaşında Nişabur'da vefat etmiştir. Başlıca eseleri: Nihayetü'l- Matlab, fi- Dirayeti'l Mezheb, Eşşamil fi- usuliddin, el- Burhan fiş Usuluddin dir. Bknz. "Cüveyni" Mad. D. İ.A. T.DV. Yay.

⁴⁶ Çağrıncı, Mustafa, *a.g.e.*, s.490.

⁴⁷ Çağrıncı, Mustafa, *a.g.e.*, s.490.

⁴⁸ Çağrıncı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 491.

V. Vezirin karargâhının âlimlerin, din büyüklerinin ve edebiyatçıların buluşma yeri olmasından dolayı Gazâli'nin bu ortama katılarak kendisini kanıtlama çabasının olması gibi sebepler etkili olmuştur.

Gazâli'nin Nizamü-l Mülk'ün ilmi müşaviri ve baş hukukçusu olarak çalıştığı yıllar içerisinde, devrin devlet idaresi ve siyasi problemleri hakkında bilgi sahibi olduğu da muhakkaktır.

Gazâli'nin dört yıl süren Nizamiye'deki müderrislik dönemi aynı zamanda onun, kitap telifi bakımından en verimli devresi oldu⁴⁹. Örneğin, Kitabu'l- Basit fil furu, el-Munkiz, Mihakku'n-Nazar, Miyaru'l İlim, el-Mustazhiri ve Hucetü-l Hak gibi eserler bu dönemde kaleme alınmıştır⁵⁰. Gazâli, Bağdat'ta ders okuturken zamanının üç yüz hatta bazen beş yüz büyük âlim ve fakihin toplanarak ondan, istifade ettikleri görülmüştür⁵¹.

İlmi teliflerin yanında Gazâli, Fatimiler tarafından desteklenen Hasan Sabbah'ın⁵² düşünceleri başta olmak üzere, zamanındaki çeşitli sapık akımlarla mücadele etmeyi de asla ihmal etmemiştir. Nitekim “ Fedaihu'l Batniye ve Fezailu'l- Muztazhiriyye” adlı eserler bu dönemde Batınileri red mahiyetinde yazılmıştır⁵³. Batınilerin ve haçlıların dış dünyada sebep oldukları huzursuzluklar Gazâli' de birtakım huzursuzluklara yol açmıştır. Ayrıca Gazâli, bir düşünce ve inancı yeterince tanıyıp mahiyeti hakkında tarafsız bilgi vermeden onu eleştirmenin kendi ilim anlayışıyla bağdaşmadığı fikrinde olduğundan, her türlü dini ve fikri akımlarla karşı karşıya kalmıştır⁵⁴.

Gazâli'nin Kelam, Felsefe, Batnilik ve Tasavvuf hakkındaki çalışmalarının kendisini ulaştırdığı sonuç, onun zihin dünyasında kelimenin tam anlamıyla bir bunalıma yol açmıştır. O, Nizamiye Medresesi'nde iken, içinde bulunduğu birtakım şüphelerin etkisinde kalarak, dünya arzularının cazibesi ile ahiret düşünceleri arasında kararsızlık içinde kalarak 1095 yılında Bağdat'ı terk etmiştir⁵⁵.

⁴⁹ Çağrııcı, Mustafa, a.g.e., 491

⁵⁰ Korkmaz, a.g.e., s. 6.

⁵¹ Şirvani, a.g.e. s. 166.

⁵² Hasan Sabah (ö.518/ 1124): İsna aşeriye taraftarıdır. Mısır'a vardıktan sonra İsmailiyye mezhebine bağlandı. Tarihte “ Da'vetü'l cedide diye bilinen hareketi başlatan odur. Hsan Sabbah'ın kurduğu bu mezhebe” Haşşaşiye” de denilir. 654 yılında Hülagu tarafından bunların faaliyetine son verilmiştir.(Bkz. Çubukçu, *Gazâli ve Batnilik*, A.Ü.İ.F.D. Ankara, 1964, s. 39 vd.)

⁵³ Korkmaz, a.g.e. s.7.

⁵⁴ Çağrııcı, Mustafa, a.g.e. s. 491.

⁵⁵ Çağrııcı, Mustafa, a.g.e. s. 491.

Gazâli'nin şöhretinin zirvesindeyken İslam dünyasının o dönemdeki en büyük kültür merkezi olan Bağdat'tan ayrılıp bir derviş kıyafetinde on bir sene kadar dolaşması ilim çevreleri tarafından ilginç bulunmuştur. Biz kaynaklara dayanarak, onun Bağdat'ı terk ediş nedenleriyle ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Gazâli'nin Bağdat'ı terk etmesinde yakın dönemde ön plana çıkan iki önemli siyasi olayın etkisi kaçınılmazdır. Bunlardan birincisi, Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından Selçuklu prensleri arasında yaşanan taht mücadeleleri, diğeri de başını Hasan Sabbah'ın çektiği Batınîlilerin tedhiş hareketleridir. Gazâli'nin manevi rolünü oynamaya başladığı çağda, politik arenada olduğu gibi, dini alanda da durum, karışık ve tedirgin ediciydi. Bu karışık ve çalkantılı siyasi ve dini durum, Gazâli'yi etkilemiştir. Nitekim O, Bağdat'taki son altı ayı içinde düştüğü manevi ve fikri buhranı el- Munkiz'u Mine'd-Dalâl adlı eserinde açık ve samimi bir şekilde dile getirmiştir:

“...bu hal üzere bir süre düşünmeye devam ettim. O zamanlar henüz irademe söz geçirebiliyordum. Bir gün Bağdat'tan ayrılmaya ve bulunduğum hali terk etmeye kesin karar veriyordum...⁵⁶”.

Yine aynı eserde Gazâli, Bağdat'tan ayrılışından sonra insanların kendi hakkındaki spekülasyonlara değinmektedir:

“Benim ayrılmam insanların farklı yorumlarına ve söylentilerine neden oldu. Irak'a uzak olanlar, Bağdat'tan ayrılışımın yöneticilerden kaynaklandığını zannettiler. Yönetime yakın olanlar ise; ayrılışımın tek sebebinin Müslümanlara ve ilim adamlarına göz değmesine bağladılar⁵⁷”.

Gazâli'nin yukarıdaki beyanlarına rağmen, Onun Bağdat' tan ayrılışını siyasi sebeplere bağlayanlar da olmuştur. D. Black Macdonald' a göre Gazâli' nin Bağdat Nizamiye Medresesinde ders vermekten vazgeçmesi; Sultan Berkayaruk' un yanında istenmeyen adam olabileceği ihtimaline dairdir. Ferid cebir ise Gazâli'nin ders vermekten vazgeçmesinin altında Batınîler tarafından öldürülme korkusunun etkili olduğunu idida eder⁵⁸.

⁵⁶ Gazâli, *Munkiz* s.142.

⁵⁷ Gazâli, *a.g.e.* s.143.

⁵⁸ Acar, Abdurrahman, İmam Gazâli'nin Bağdat' ı Terketmesinde Siyasi Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler, İslami Araştırmalar, Gazâli Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 497. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Aydın, Mehmet S. İslam felsefesi Yazıları, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 208 vd.

Gazâli'nin Bağdat'tan ayrılmasının esas sebebi olarak, onun İslam toplumunda ahlak ve maneviyat alanında bir reform yapma isteğini gösterenler de vardır⁵⁹. Bu sebebe bağlı olarak Gazâli'nin hayatı ve eserleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, onun yaşadığı krizin derinliklerinde ve Bağdat'ı terk etme kararının temelinde İslam insanının ve toplumunun içine düştüğü dini ve ahlaki yozlaşmadan, bunun bir sonucu olarak siyasi istikrarsızlık ve çalkantılardan duyulan huzursuzluk ve acıların, bu olumsuz gelişmelerin arkasındaki psikolojik, sosyal, siyasi⁶⁰ vb. sebeplerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki nedenler incelendiğinde, Gazâli'nin Bağdat'tan ayrılışı kendisinin bizzat içerisinde bulunduğu hilafet ve siyaset otoritesinin siyasi faaliyetlerinden tamamen bağımsız olarak düşünülemez. Selçuklu sultanları arasındaki taht kavgaları sonucu ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık ve muhtemelen karşılaştığı siyasi baskılar en azından Gazâli'nin Bağdat'ı terk etme kararını tetiklemiş olabilir. Ayrıca Batınilerin Nizamü'l Mülk'ü öldürmeleriyle başlayan suikast faaliyetlerinin de Gazâli'yi endişelendirdiği ancak bu endişenin onu Bağdat'tan çıkmaya mecbur edecek kadar olmadığı söylenebilir⁶¹.

Burada işaret edilmesi gereken temel nokta, Gazâli'yi Bağdat'tan çıkmaya sürükleyen en önemli faktör, onun şüpheli karakterine bağlı olarak ortaya çıkan kesin bilgiye ve gerçek mutluluğa ulaşma arzusu olmuştur.

Bağdat'tan ayrılan Gazâli, Şam'a gitti ve iki yıla yakın orada kalarak Emeviye camiinde İhyau Ulumi' din adlı eserini kaleme almıştır⁶². Daha sonra Kudüs'e giderek Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret etti. Onun burada üç şey hakkında yemin ettiğini görüyoruz:

1. Sultanların yanına gitmemek
2. Münazara yapmamak ve taassup göstermemek
3. Sultanlardan maddi yardım almamak

⁵⁹ Watt, w. Montgomery, *Müslüman Aydın*, Çev. Hanifi Özcan, D.E.Ü.İ.F. Yay. İzmir 1989, s.10.

⁶⁰ Çağrıncı, *a.g.e.* s. 492.

⁶¹ Acar, *a.g.m.* s. 498.

⁶² Çağrıncı, *a.g.e.* s. 492.

Hac vazifesini ifa eden Gazâli, ailesinin daveti üzerine memleketine dönmüştür. Bağdat'tan Tus'a dönünce evinin bitişiğinde bir tekke ve medrese yaptırmış, tasavvufi hayatla birlikte yüksek derecede dersler okutmuştur⁶³.

Selçuklu vezirliğine getirilen Nizamü'l Mülk'ün oğlu Fahu'l Mülk, Gazâli'yi yeniden Nizamiye Medresesine tayin etmiş ise de, burada fazla kalmayarak Tus'a dönmüştür⁶⁴. Gazâli burada 505(1111) tarihinde vefat etmiştir⁶⁵. Sonuçta Gazali'nin hayatı şu dört kelime ile özetlenebilir: Şüphe, Tenkit, Yakın ve aldanma⁶⁶.

3. GAZALİ'NİN SİYASETLE İLGİLİ ESERLERİ

Gazâli İslam âlimleri arasında en çok eser veren müelliflerin başında gelir. Onun hayatında birbirinden farklı bazı dönemlerin yer aldığı⁶⁷ ve bu farklılığın eserlerine de yansdığı görülmektedir.

Gazâli bilim ve düşünce tarihinin en verimli müellifleri arasında yer alır. Üç yüz veya dört yüz civarında eser bıraktığını, eserlerinin sayfa sayısını hayatının günlerine bölünce, gün başına ortalama on altı sayfa gibi hayret verici bir rakam bulduğunu iddia edenler vardır⁶⁸.

Gazâli'nin eserleri gerek İslâm dünyasında gerekse Batı'da pek az müellife nasip olan bir ilgiye kavuşmuştur. İslâm dünyasında eserleri çok sayıda ihtisar ve hülasalara, her biri ciltler tutan tarihçelere ve şerhlere, lehinde ve aleyhinde yazılmış eserlere, çeşitli dillere yapılmış tercümelere konu olmuştur. Batı'da gördüğü ilgi de büyük olmuştur. Hatta bir kısım Batılılar onun bakış tarzının diğer birçok İslâm âlimine oranla çağdaş Avrupa ve Amerika'nın bakış tarzına daha yakın olduğunu ve bu sebeple onun daha kolay anlaşılır olduğunu söylemişlerdir⁶⁹.

⁶³ Çağrıci, *a.g.e.* s. 494.

⁶⁴ Gazâli'nin tekrar medresede öğretime döndüğü yıl 499(1105- 1106) yıllarıdır. Ancak bu öğretim faaliyeti çok sürmedi ve vezirin öldürülmesinden sonra Gazâli, tekrar mütevazi hayatına döndü.

⁶⁵ Çağrıci, *a.g.e.* s. 494.

⁶⁶ Bayraktar, Mehmet, *Gazali*, İslami Araştırmalar Dergisi, Gazali Özel sayısı, Ankara, 2000. s.236.

⁶⁷ Gazâli'nin 55 kameri yıl tutan ömrünü iki dönemde ele almak doğru olur. Birinci dönem Onun 1058'de doğumuyla başlayarak, 1095'te Bağdat'tan ayrılışına kadar geçen yılları kapsar. İkinci dönem de 1095 senesinde Bağdat'tan ayrılışı ile başlar ve 1111'de Tus'ta ölümüyle biter.(Bkz. Acar, *a.g.e.* s.495)

⁶⁸ Orman, Sabri, *Gazâli*, İnsan Yay. İst.1986, s. 53.

⁶⁹ Orman, Gazâlî, s. 56. Ayrıca Bkz. Orman, Sabri, *Gazâli'nin Hayatı ve Eserleri*, Gazâli Özel Sayısı, İslami Araştırmalar Dergisi, C.13 s, 245-248.

Gazâli'nin eserlerinin bir özelliği çok sayıda olmaları ise, bir başka özelliği de çok çeşitli alanlarda olmalarıdır. Gazâli'nin eserlerinin özellikleriyle ilgili olarak bir başka husus da, son derece sistematik oluşlarıdır. Bu birkaç bakımdan böyledir. İlk olarak her eserin, konusunun özelliğine göre oluşturulmuş, sınırları gayet iyi çizilmiş birer planı ve mantikî örgüsü, gayet sağlam örülmüş birer iç sistematigi vardır. İhyâ'u Ulûmi'd-Din gibi kırk kitaptan, dört büyük ciltten oluşan hacimli kitaplarda bile bu böyledir. İkinci olarak, çeşitli alanlardaki kitaplar kendi aralarında birer alt sistem oluştururlar. Bir kısmı değişik konularda birbirini tamamlar: Mi'yarü'l-İlm ile Mizanu'l-Amel gibi. Bir kısmı, aynı konuları değişik yaklaşımlarla ele alır: Makasidu'l-Felasife ve Tehafütü'l-Felasife gibi. Bir kısmı da aynı konuları değişik seviyelerde ele alır: el-Basit, el-Vasit, el-Veciz ve el-Hülâsa gibi⁷⁰.

Gazâli, "ansiklopedik" diye bilinen çok yönlü düşünür tipinin en tipik örneklerinden birisidir. İlgilenmediği ve eserlerinde şu veya bu şekilde değinmediği bilgi ve alan yok gibidir. O, mahir bir hukuk felsefecisi ve usulcüsü, yeni bir tür kelamın başlatıcısı, toplumu gayet iyi tanıyan bir sosyolog, aynı şekilde insanı tanıyan bir psikolog, bir ahlak ve siyaset bilimci, bir öğretmen, yunan felsefesini baştan sona eleştiri süzgecinden geçiren bir filozof, çığır açan bir mutasavvıftır⁷¹. Kısacası çağının tüm alanlarında kalem oynatan bir düşünürdür.

Gazâli'nin siyaset alanında yazdığı eserler siyasi özgeçmişiyile bağlantılıdır. Yani Gazâli'nin siyasi yazıları aynı zamanda onun üzerinde yaşadığı siyasi zeminin de ipuçlarını da vermektedir⁷². Onun siyasetle doğrudan veya dolaylı ilgili olan eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1- el-Münkiz Mine'd-Dalâl

Gazâli'nin içinde kopan fikir devrimi fırtınasının bir dışa vurumudur. Ayrıca Münkiz'de, dünya çapındaki bir imparatorluğu, küçük bir batı merkezli Asya devleti haline getiren siyasi karışıklık ve inkılâplardan bahseder⁷³.

⁷⁰ Orman, *Gazâli*, s. 54-55.

⁷¹ Orman, *a.g.m.* s. 246.

⁷² Şirvani, *a.g.e.* s. 169.

⁷³ Yurdaydın, Hüseyin.Gazi, *Gazâli'ye göre Nazari ve Tatbiki Siyaset*, A.Ü.İ.F. Dergisi, C.I s.23.

2- İhya'u Ulumid-Din

Seyahatleri esnasında tamamladığı en iyi bilinen eserlerinden olan İhya-i Ulumid-Din'i yazdığı tarihte düşünce âlemindeki değişim, dünyanın yarısına egemen hale gelmiş bir imparatorluğun küçücük bir batı Asya devletçğine dönüşmesiyle eş zamanlıdır⁷⁴. Aynı zamanda kendi içinde vuku bulan psikolojik tahlillerin gerçek bir izahı mahiyetindedir⁷⁵.

3. Tibru'l Masbuk fi- Nasihatü'l Mulük

Gazâli'nin siyasete dair en önemli eserlerinden birisidir. Eserin aslı Farsçadır. Hangi sultana yazıldığı hakkında tereddütler vardır⁷⁶. Bu eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm çeşitli alt başlıklara ayrılmış, ikinci ana bölümde ise filozoflar, hikmet ehlinin, zahidlerin ve geçmiş sultanların sözlerine yer vermektedir⁷⁷. Eser, örnek bir hükümdarın nasıl olması gerektiğini gösteren siyasi- ahlaki bir el kitabı şeklindedir⁷⁸.

4. Sırrü'l Alemeyn

Yazdığı bir diğer eser olan Sırrü'l Alemeyn (İki Cihan'ın Esrarı) kendi yaşadığı coğrafyanın idarecisine yetişip olgunlaşması için atfettiği bir eserdir⁷⁹. Eser hükümdarların işlerini kolaylaştıran prensipler içermektedir⁸⁰.

5. el- Fadâih'ul Batniyye/ el-Mustazhiri:

Bu esere Kitap el-Mustazhiri de denir. Çünkü Gazâli bu kitabı Halife el-Mustazhir Billah'ın emriyle yazdığını söylemektedir. O bu kitabında Batınilerden bahsetmekte ve onların iddialarını çürütmektedir. Ayrıca kitabın son kısmında- adet olduğu üzere- imamet meselesini ele almaktadır. Eserin tam yazma nüshaları mevcutsa da eksiksiz basımı henüz yapılmamıştır⁸¹.

⁷⁴ Bider, Leonard, , Al- Ghazali's, Theory Of İslamic Government, Karachi, Pakistan , s. 229.

⁷⁵ Yurdaydın, a.g.m. s. 23.

⁷⁶ Çubukçu, *Gazâli ve Siyaset*, A.Ü.İ.F. Dergisi, C.I s. 124.

⁷⁷ Maverdi, *Siyaset Sanatı*, çev. Mustafa Sarıbiyık, İstanbul, 2000. s. 46.

⁷⁸ Yurdaydın, a.g.m. s.23.

⁷⁹ Bider, a.g.m. s.30.

⁸⁰ Yurdaydın, a.g.e. s.23

⁸¹ Çubukçu, a.g.e, s, 125.

Gazâli'nin doğrudan siyaseti ele aldığı eserlerinin çok küçük bir bölümünü oluşturan bu eserlere ek olarak, içine siyaseti serpiştirdiği eserlerinde bulunmaktadır:

6. Fatihatü'l Ulûm(ilimlere Giriş)

İlmi dallarına ayırarak tanımlayan bu eserde Gazâli'nin siyasi düşünceleri, çeşitli kollar halinde ilimlerin bölümünü ve onların izahını içerir⁸².

7. Kimya-yı Saadet(Saadet Kimyası)

İhya-i Ulumid-Din'nin bir özeti niteliğinde olup⁸³ adalet bahsinde siyaset konularından bahsetmektedir. .

8. el-İktisad fi'l İtikad (İmanda İtidal):

Eserin son bölümü imamet konusunu ihtiva etmektedir. Ayrıca hükümdarın otoritesinin dayandığı esaslardan da bahsetmektedir⁸⁴.

9. Kitabü'l Veciz:

Eser, fıkıh el kitabı gibi insan hayatının siyasi cihetine göndermeler yapmaktadır⁸⁵.

4. GAZALİ'NİN KELAM İLMİNE BAKIŞI

4.1. Gazâli Öncesi Kelam İlmi

Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde Kelam ilminden söz etmek mümkün değildir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra vahyin kesilmesi, Müslümanlar arasında siyasi ve dini ihtilafların ortaya çıkması (Halife seçimi, Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşlarının meydana gelmesi gibi), nasslardan dini hükümler çıkarma zarureti, islam'ın insanlara tanıdığı fikir ve vicdan hürriyeti, nasslardaki kapalı manaların farklı şekillerde yorumlanması, yapılan fetihlerle ekonomik refahın artması, diğer taraftan İslamı içten yıkmak isteyenlerin rolü ve cahil halkın görüp işittiklerine uyması gibi sebepler, kelamın doğuşunu hazırlayan iç etkenlerdir. Müslümanların

⁸² Yurdaydın, *a.g.e.* s.24.

⁸³ Şirvani, *a.g.e.* s.170.

⁸⁴ Şirvani, *a.g.e.* s.170.

⁸⁵ Bider, *a.g.m.* s. 235.

yabancı din ve kültürlerle karşılaşması ve felsefenin İslam dünyasına girmesi de dış etkenler olarak kelamın doğmasına zemin hazırlamıştır⁸⁶.

İslam mezhepleri tarihçileri, dini akideler üzerindeki akli tefekkürün Mutezile ve onların selefleri olan Kaderiyye ile Cehmiyye'nin ellerinde başladığı kanaatinde birleşmişlerdir⁸⁷. İslam akaidini savunmada naklin yanında akli ve felsefi delillerin kullanılmasını da zaruri gören Mutezile'nin kullandığı metoda "Kelam" adı verilmiş, ve bu metotla İslami akidenin savunulmasını üstlenen ilme de "Kelam İlmi" denmiştir⁸⁸. Kelam metodunu ilk olarak kullanan ve böylece kelamın kurucusu sayılan Mutezile'nin doğuşu hicri ikinci asır başlarına tesadüf eder⁸⁹.

Mu'tezile mezhebi; Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.225/841),⁹⁰ Nazzam (6.231/846)⁹¹, Cahiz (ö. 255/869), Bîr b. Mu'temir (ö. 210/825), Ebu Ali el-Cübbai (ö. 303/916) ve Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1024) gibi âlimlerle gelişip önemli bir kelam ekolü haline gelmiştir.

Basra ve Bağdat kelimcileri olmak üzere iki gruba ayrılan Mutezile âlimleri ayrıntılarda farklı görüşler benimsemekle birlikte nasların aklın ışığında yorumlanması gerektiğinde birleşmişlerdir⁹².

Şia, Havaric, Mürcie, Cehmiyye ve Mu'tezile gibi kelam mezheplerinin ortaya çıkmasından sonra muhafazakâr âlimler özellikle Mutezile'ye tepki göstererek Kuran'a ve Sünnet'e bağlı kalmak gerektiğini savunmuş, dinin ana ilkelerini aklın veya Şia'da olduğu gibi siyasi tercihlerin ışığında yorumlamaya karşı çıkmışlardır. Hicri üçüncü yüzyılda belirgin bir şekilde ekolleşen Ehl-i Sünnet iki gruba ayrılarak gelişmiştir. Bunların ilki Ahmed b. Hanbel'in öncülüğünü yaptığı, naslarla yetinip akli bilgilere

⁸⁶ Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. Konya, 1998. s. 23-24.

⁸⁷ Abdulhamid, İrfan, *İslam 'da itikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yay. İst.1983, s. 141.

⁸⁸ Bu ilme "Kelam" denmesinin sebepleri için Bkz. İrfan Abdulhamid, *a.g.e.* s. 134-135.

⁸⁹ Gölcük-Toprak, *a.g.e.* s. 25.

⁹⁰ Mutezile'nin önde gelen simalarından ve tartışmacılardan olan Ebu'l Huzeyl el-Allaf Basra'lı bir mevladır. Rafizi ve tecsim taraftan Hişam b. Hakem ile münakaşalar yapmıştır. *Basra ekolünün Mutezili* bir alimidir. Hayvan yemi satmakla uğraştığı için 'Allaf diye tanınır. O, Vasıl b. Ata ve Amr b. Umeyd'den sonra Mutezile'nin itikadi mezhep haline gelmesinde oldukça önemli rol oynayan bir âlim ve düşünürdür. Yetiştirdiği öğrenciler Mutezile düşüncesinin gelişmesine ve güçlenmesine katkıda bulundular. (Bkz. Golcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, s. 68-69, Kitap Dünyası, İst., 2000; Yurdağür, "Ebu'l Huzeyl el-Allaf md.", D.İ.A., X, 330-332, İst., 1994; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı, s. 275, Ümran Yay. Ank. 1981; Çağatay, Neşet- Çubukçu, Agah, *İslam Mezhepler Tarihi*, A.Ü.İ.F.Yay. Ankara. 1965, s.99-100.)

⁹² Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelam" mad.. D.İ.A., Ankara., 2002. XXV, s.199.

başvurmayı reddeden Selefiyye ekolüdür. İkincisi ise Eş'ariyye ve Maturidiyye'den oluşan Sünni kelam ekolüdür. Bu ekol de, nassları hareket noktası kabul etmekle birlikte dini ilkeleri, akli bilgiler ve dil kurallarına dayanan yorumlarla temellendirme yöntemini benimsemiştir⁹³.

Eşariyye ve Maturidiyye'nin de içinde bulunduğu Mütakaddimun Dönemi Kelamı, şekil, muhteva ve usul yönünden kendine özgü bir Kelam'dır. Belirgin özelliği Mutezile'ye karşı olmaktır. Bu dönem kelamının ana konuları varlık, Allah ve ahiret meseleleri oluşturmakta, usul olarak cedel metodu benimsenmektedir. İslam Kelamı'nın diğer dinlerin ilahiyatlarıyla mukayesesi yapılmakla birlikte asıl hedef Mutezile'nin prensiplerinin ve görüşlerinin temelsizliğini, batıl oluşunu ortaya koymaktır⁹⁴.

Mütakaddimun döneminin en belirgin özelliklerinden biri de klasik mantık ve felsefeden uzak durarak, son tahlilde özü Kuran'da bulunan bir akılcılıkla İslami ilkeleri temellendirmesi, İslami mantık ve usul ilmini geliştirmesidir⁹⁵.

İki asırlık bir zaman dilimini içine alan bu devredeki kelamcılarının kendilerine has bazı özellikleri vardır:

- 1- İnikas-ı edilleyi kabul etmek (delilin geçersizliği ile konunun da geçersiz olduğunu kabul etmek)
- 2- Mantığı kabul etmemek,
- 3- Felsefe konularına fazla yer vermemek⁹⁶.

Bu dönemin önemli kelamcıları arasında Ebu Bekr el-Bakillani (ö. 403/1013), İbn Fürekan (ö. 406/1015), Abdu'l-Kahir el-Bağdadi (ö. 429/1037), Ebu Bekr el-Beyhaki (ö. 458/1066), İmamul-Harameyn el-Cüveyni (ö. 478/1085), Ebu'l-Yusr el-Pezdevi (ö. 493/1099) gibi âlimler yer alır.

⁹³ Yavuz, *Kelam mad*, DİA. XXV, s. 199–200.

⁹⁴ Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, , Kitap Dünyası Yay. İst., 2000. s. 121.

⁹⁵ Yavuz, *Kelam mad*, DİA. XXV, s. 200.

⁹⁶ Gölcük, *a.g.e.* s. 122.

4.2. Gazâli ve Kelam İlmi

Gazâli Kelam'da Mutezile ile başlayıp Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, Matüridi ve Bakillani gibi Ehl-i Sünnet kelamcıları ile devam eden klasik mütekaddimun dönemini sona erdirip, felsefe ve mantığa kapı açan muteahhirun devrinin ilk simasını oluşturmuştur⁹⁷.

Gazâli, Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna ve ahiret hayatının varlığına inandığı gibi, bu inancı en iyi şekilde ispatlamak ve ifade etmek için gayret göstermiştir. Neticede Allah'ın varlığının akıl yoluyla bilinebileceği gibi, nakil yoluyla da bilinebileceğini savunmuştur.

Gazâli'ye kadar Şia'nın dışında sayılan Ehl-i Bid'at ekolleri oldukça zayıflamış, buna mukabil İslam felsefesi yayılmaya başlamış ve çoğunlukla İslam dünyasına, Ehl-i Sünnet kelamı hakim olmuştur. Gazâli devrine kadar olan mütekaddimun kelam âlimleri, daha ziyade bid'at fırkalarla mücadele ettikleri halde, Gazâli'den itibaren gelen muteahhirun kelamcıları, mücadelelerini İslam filozoflarına karşı yürütmüşlerdir⁹⁸.

Gazâli, daha önce gelen kelam âlimlerinin mezheplerini, diğer fırkaların görüşlerini, Farabi ve İbni Sina gibi İslam filozoflarının fikirlerini tetkik edip iyice kavradıktan sonra Kelam ilminin metodunda değişiklikler yapmıştır⁹⁹.

Gazâli'ye kadar gerek Ehl-i sünnet gerek ehl-i bid'at kelamcıları akli izahlara başvurdukları halde bu izahlarının mantık kaidelerine uyup uymadığına ehemmiyet vermiyorlardı. Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin kelam ekolünü inkişaf ettiren Bakillani, in'ikas-i edilleyi kabul etmesi sebebiyle mantıki kaidelere iltifat etmiyordu. Zira mantıken çürütülebilecek bazı delilleriyle medluller (delilin ispat ettiği gerçek) de nefyedilecek ve hakikat olmaktan çıkacaktı. Buna mukabil Gazâli, in'ikası edilleyi reddederek mantığı İslami ilimlere dahil etmiştir¹⁰⁰. Gazâli'nin mantığa önem vermesi ve onu uygulamaya koyması istidlal biçimine getirdiği düzen ve sıralamadan kaynaklanmaktadır. Zira önceki kelamcıların istidlallerinde de aynı deliller bulunmasına rağmen aynı düzen

⁹⁷ Özervarlı, M. Sait, "Gazâli" mad. DIA. XIII, s.506.

⁹⁸ Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, , Damla Yay. İstanbul, 1988. s. 28.

⁹⁹ Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, Çağrı Yay. İst. 1980. s. 62.

¹⁰⁰ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yay., İstanbul, 1988, s. 28.

görülmeyeceği için önermelerin her biri kendi başına kalıyor, hangisinin önce geldiği açıkça görülüyordu¹⁰¹.

Gazâli'nin kelam ilmi sahasında meydana getirdiği yeniliklerden birisi de eserlerinde felsefi bahislere yer vermiş olmasıdır. Onun zamanına kadar felsefe karşısında bilginlerin tutumu iki aşırı tezahür halinde bulunuyordu. Bazıları filozofların her söylediğini gerçeğin bizzat kendisi zannederek benimsiyor, bir kısmı da bütün felsefi bahisleri reddediyordu. Gazâli bu anlayışların her ikisine de karşı çıkmıştır¹⁰². Filozofların meşgul olduğu ilimleri çeşitli kısımlara ayıran Gazâli, bunlardan Mantık ve Matematik gibi kat'i delillere sahip ilimlere ait görüşlerinin hatasız olabileceğini belirtmiştir. Diğer taraftan Gazâli, filozofların ilahiyat alanında yirmi meselede yanlışlığa, bunların üçünde ise küfre düştüklerini söylemiştir¹⁰³. Gazâli'ye göre filozofların küfre düştüğü üç husus şunlardır:

1- Haşrın cismani olmayacağı meselesi: Filozoflara göre ölen bedenler bir daha dirilmez. Mükafatlar ve cezalar bedenler için değil, ruhlar içindir.

2- Allah'ın cüz'iyatı bilmemesi meselesi: Filozoflara göre Allah tek tek ve belirli şeyleri değil, genel şeyleri bilir.

3- Âlemin kıdemi meselesi: Filozoflara göre kâinat ezeli ve kadimdir¹⁰⁴.

Gazâli'nin İslam felsefesiyle ilgilenmesi ve mantık disiplini İslami ilimler arasına almasının ardından Kelam'ın konusu bu doğrultuda gelişmeye başlamış, hem hariçte hem zihinde mevcut varlıkları kapsayacak şekilde İslam'ın ana ilkelerini doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren bütün bilgileri bünyesine almış, böylece Kelamın konusu "bilginin alanına giren her şey (ma'lum)" diye belirlenmiştir. Bu dönemden itibaren Kelam ilminde kullanılan deliller mantıkla irtibatlı olup verilen hükümlerle yapılan tanımların doğru olması bu sayede sağlanmak istenmiştir¹⁰⁵.

Gazâli'nin kelam ilmine bakışı bazı eserlerinde olumlu iken bazı eserlerinde menfidir. Onun zaman zaman kelama karşı menfi tutum sergilemesinin önemli bir sebebi, kelamla özdeşleşen cedele karşı duyduğu şiddetli muhalefet, hatta nefrettir. Bir

¹⁰¹ Özervarlı, "Gazâli" *mad.* s.505.

¹⁰² Topaloğlu, *a.g.e.* s. 29.

¹⁰³ Gazâli, *el-Münkiz* s.115–116.

¹⁰⁴ Gazâli, *el-Münkiz*, s. 55–69.

¹⁰⁵ Yavuz, "Kelam" *md.*, DİA, XXV, s. 197.

tartışma yöntemi olan cedel, mezhep ayrılıklarının zirvede olduğu o dönemde Gazâli'ye göre fitne ve fesadın baş amilidir¹⁰⁶.

Gazâli kelim ilminin farz-ı kifaye olduğunu kabul eder. Her zamanda ve herkese gerekmemekle birlikte bid'atçılara ve haktan sapanlara karşı koymak, kalpleri şüphelerden arındırmak için her beldede bu ilimle meşgul olanların bulunmasını ve bu maksatla kelim öğretimi yapılmasını gerekli görür. Ancak Gazâli, bu öğretimin fıkıh ve tefsir dersleri gibi umuma açık olmamasını tavsiye eder. Çünkü ona göre fıkıh gıda, kelim ise ilaç gibidir; gıdanın zararından korkulmaz ama ilacın bazı bünyelere zarar vermesinden endişe edilir. Şu halde kelamcılarının dini ilimlerdeki durumu hac yolunun güvenliğini sağlayan muhafızlar gibidir. Eğer hac kervanlarına yöneltilen baskınlar ortadan kalkarsa muhafızlara da gerek kalmaz.

Gazâli'nin bütün eserleri incelendiğinde onun baştan beri kelamı entelektüel bir ilim dalı olarak görüp halka aktarılmasının faydalı olmayacağını düşündüğü anlaşılır. Nitekim kendisinin derli toplu ilk kelam kitabı olan *el-İktisad fi'l-İtikad'ın* girişinde insanları dört bölüme ayırarak halk için mücerret tasdik ve kabulün yeterli olduğunu, inançlarının sarsılmaması için onların kelam meselelerine teşvik edilmemesinin gerektiğini savunur. İhya'da da bu ilmin bazılarına zararlı olabileceğini söyleyerek kelamcıyı, hastaya ilacı ancak gerektiğinde ve uygun dozda veren mahir bir tabibe benzetir. Sonraki eserlerinde de halkın kelama dalmaktan men edilmesi görüşünde ısrar eden Gazâli, bunu boğulmaları endişesiyle çocukları Dicle nehri kenarında yüzmekten alıkoymaya benzetir. Ancak tereddütleri vaazla izale edilemeyen kişileri ve kendilerini başkalarının itikadı şüphelerini gidermeye vakfeden yetkin âlimleri bu yasağın dışında tutar. Bu açıdan kelam ilminde mütehassıs olmak isteyenlerde şu üç özelliğin bulunmasını da şart koşar:

- 1- Mesaisini sadece ilme hasredip son derece çalışkan olmak,
- 2- Zekâ, anlayışı ve ifade kabiliyetine sahip bulunmak,
- 3- İyi ahlakı, dindar ve muttaki olmak, nefsanî arzuların etkilerinden kurtulmaktır.

Gazâli, kelamcılarda gördüğü eksiklikleri de zikretmekten geri durmaz. Asr-ı saadet'ten sonra ortaya çıkan yabancı düşüncelere karşı kelamcılarının dini koruma

¹⁰⁶ Özervarlı, M. Sait, "Gazâli" mad. D.İ.A., XIII, s. 506.

görevini iyi yaptıklarını, ancak bunu gerçekleştirirken muhalif gruplardan aldıkları öncüllere dayandıklarını belirtir. En çok uğraştıkları şeyin rakiplerinin çelişkilerini ortaya koymak ve onları kendi delilleriyle susturmak olduğunu, bu sebeple zaruriyyat dışında hiçbir bilgiyi kabul etmeyenlere fayda sağlayamadıklarını söyler. Ayrıca kalamcılarının genellikle, alanlarını ilgilendirmeyen cevher ve araz konuları ile uğraştıklarını ve bu konularda nihai sözü söyleyemedikleri için farklı görüşler arasında bir tercih yapamadıklarını ifade eder¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Özervarlı, M. Sait, "*Gazali*" mad, D.İ.A. XIII, s.506-507.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ DÜŞÜNCESİNDE DEVLET VE SİYASET KAVRAMI

1. GAZÂLİ' DE DEVLET KAVRAMI

Çalışmamızın bu bölümünde genel olarak devlet ve siyaset kavramlarını ele alarak, Gazâli'nin devlet ve siyaset düşüncesini irdelemeye çalışacağız.

1.1. Devlet Kavramı

Soyut bir siyasal örgütlenmeyi ifade eden devlet kavramı üzerinde düşünürler birçok görüş ileri sürülmüş ve çeşitli teoriler yazılmıştır. Aşağıda devlet kavramının tanımını ifade eden bazı tanımlar verilecektir.

Devlet, amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan, belirli bir toprak parçası üzerinde yerleşmiş insan topluluğuna dayanan ve bu toprak parçası üzerindeki her şey üzerinde meşru otoriteye sahip siyasal bir örgütle donatılmış toplumsal bir organizasyondur. Bir diğer görüşe göre; devlet, kendi vatandaşları üzerinde yaptırım gücüne sahip olan kurumların kurumudur¹⁰⁸.

Bir başka görüşe göre de devlet; tüm vatandaşların, vatandaşlık bağları ile bağlı olduğu, herkesin sahip çıkması ve koruması gereken kutsal ve vazgeçilmez bir kuruluştur¹⁰⁹. İslam'ın yalnızca insanın Allah' a karşı görevlerini yerine getirmesiyle yetinmemiş, aynı zamanda insanların kendi aralarındaki ilişkilere de düzenleme getirmiştir. Dolayısıyla insanlar arasında çıkacak problemlerde kanun koyacak ve tatbik edecek bir devlet sistemine ihtiyaç vardır¹¹⁰

Gazâli'ye göre insan beden ve ruhtan oluşmuş bir varlık olarak hayatını sürdürmeye çalışır. İnsanoğlunun bedeni ve ruhu onun hayatta kalabilmesi için çeşitli güçlerle donatılmıştır. Bu güçlerden insana zarar verdirecek ve fayda sağlayacak olanları, gizli ve açık olarak dengeli bir halde insanda bulunur. Bu güçlerden insan için yararlı olanların denge bakımından diğerlerinden üstün olması için insan vücudunu yönlendirecek ve yönetecek iyi bir idareciye (başkana) ve başkanla işbirliği yapmış uyum içerisinde çalışan yardımcılara ihtiyaç vardır. İnsan bedeninin başkanı kalp, veziri

¹⁰⁸ Öztekin, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Antalya, 2003, s. 26.

¹⁰⁹ Öztekin, a.g.e. s. 26.

¹¹⁰ Niyazi, Mehmed, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken yay. İstanbul, 1990, s. 23.

akıldır. Bu iki organın uyum içerisinde olması, ülkeye benzeyen bedenın ahlaki yapısına ve ruhi yapısına fayda sağlayacak ve bedenın zarar görmesini engelleyecektir. Her hangi bir ülkenin iyi idare edilmesi gibi insan bedeninin de iyi idare edilmesi görev paylaşımının düzgün yapılmış olması ile mümkün olacaktır. Başkan ülkesinin iyi bir şekilde idare edilmesini ve varlığını daha sıhhatli bir ortamda sürdürmesini dilerse, ülke idaresiyle görevlendirilmiş kurumları daima kontrol altında tutmalıdır. Aynı zamanda daha iyi bir idare için bu kurumlarla ve yardımcılarıyla devamlı olarak istişare halinde olmalıdır. İnsan bedeninin başkanı olan kalp, insanın huzurlu bir ortamda hayatını idame ettirebilmesi için bu ve buna benzer metotlarla hareket etmelidir. Yani beden ülkesini yönetirken yardımcısı olan organlarla ve diğer organlarla işbirliği içerisinde ve istişare halinde olmalıdır.

Gazâli, insan bedenini bir ülkeye, bedenın bir parçası olan kalbi ülkenin başkanına, akılı başkan olan kalbin yardımcısına (vezirine) benzetir. Bedenin kuvvetlerini ve diğer organlarını ise sanatkâr ve işçilere benzetir. Yine ona göre, bir ülkenin kendisine özgü güvenlik birimleri ve düşmanları vardır. Bu durum beden için de söz konusudur. Şayet beden ülkesinin varlığını devam ettirmesi ve kendisini koruması için ülkenin başkanı olan kalp ve onun yardımcısı olan akıl birlikte karar alır ve bedeni korumakla görevlendirdikleri organlar bu kararları istenilen şekilde uygularlar ise, beden ülkesinin düşmanları etkisiz hale getirilir. Düşmanların işbirlikçiliğini yapabilecek yapıda olan bazı organlar da bunun sonucunda beden ülkesinin hizmetçisi konumuna getirilir. Sonuç olarak beden ülkesinin durumu çok iyi olur. Ahlaki hükümler değerini korur. Orada yaşayan bütün ülke mensupları huzurlu olur. Bu yapının aksine bir durum gerçekleşir ise yani beden ülkesinin yöneticileri birlik ve beraberlik içerisinde hareket ederek müşterek kararlar alamaz veya alınan kararları uygulamaya koyamazlar ise beden ülkesi harap ve bitap bir hale gelir. Ülkenin başkanı ve diğer idareciler yerli işbirlikçiler sayesinde düşmanların kuklası olurlar.

Beden ülkesinin başkanı olan kalp, bedenın organları olan ve bedeni tehlikelere karşı korumakla yükümlü olan kuvvetlerin de komutanıdır. Bu kuvvetlerin de birbirleriyle uyum içerisinde olmaları şarttır. Bu kuvvetler başkandan gelen bütün emirleri uyumlu bir şekilde yerine getirir iseler, görevlerini yerine getirmiş ve beden ülkesinin korunması işini ifa etmiş olurlar. Bu kuvvetlerin kendilerine verilen emirlere muhalefet etme veya karşı gelme yetki ve iradesi yoktur. Fakat insan bedeninin başkanı

olan kalp kötü olan her şeye meyilli ve iradesiz olur ise yardımcısının ve diğer organların beden ülkesine faydalı olmalarını beklemek yanlış olur.¹¹¹.

Gazâli için önemli olan meselelerden birisi; devletin üst kademesinde bulunan ve toplumu yönetecek her türlü bilgiye sahip olan insanların, uyum içerisinde hareket ederek toplumun yararına ve zararına olan bütün meseleleri birlikte tespit edebilmeleri ve ülkenin yararına olan kararlar almalarıdır. Bu yapının aynısının bedeninin ayakta kalması için de gerekli olduğunu savunur. İnsanın ruh ve bedenden oluştuğunu, ruh ve bedenin sağlıklı olmaması durumunda insanın yok olacağını belirterek, böyle bir durumla karşılaşmamak için insanda bulunan gizli ve açık kuvvetlerin, buldukları mekânlarda görevlerini tam olarak yerine getirmeleri sağlanmalıdır, der. İnsanda bulunan ve insanın bedeni ve ruhi ihtiyaçlarını karşılayacak olan bu kuvvetlerin görevlerini tam olarak yerine getirmelerinin şartı ise, beden ülkesinin başkanı olan kalbin ve onun yardımcısı olan aklın sorumluluklarının bilincinde ve uyum içerisinde olmalarıdır. Böyle bir ortam sağlandığı zaman insan, hem bedenini koruyacak hem de ahlaki yapısının ve ruhi dengesinin bozulmasını engelleyecektir. Bu da insanın varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan en önemli unsurdur.

Gazâli'ye göre insanın dünyada varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan şey; vücudu oluşturan organların uyumlu olmaları ve bu uyumu bozmadan manevi değerleri tek vücut halinde tatbik etmeleridir. İnsanın yapısında bulunan iyilik ve kötülüğü teşvik edici kaynaklar iyi tespit edilmeli, iyiliklerin kaynakları desteklenerek insan vücuduna hâkim olması sağlanmalıdır. Kötülüklerin kaynakları da köreltilmeli veya tamamen yok edilmelidir. Bu uygulamayla insan bedeni daha sağlıklı ve huzurlu bir yaşam sürdürecektir. Hemen aynı şeyler büyük bir bedeni çağrıştıran devlet için de geçerlidir. Devletin ömrünün sağlıklı ve uzun olması için de, devlet yönetiminin ve yönetilen halkın uyum içerisinde olmaları şarttır. Şayet bu şart yerine getirilir ise devleti yıkıma götürecek kötülükler ve kaynakları yok edilecek, iyilikler ve kaynakları teşvik edilecektir. Bunun sonucunda tıpkı insan bedeni gibi devlet kendisine daha iyi ve uzun ömürlü bir hayat standardı sağlamış olacaktır.

¹¹¹ Gazâli, *Kimya- yı Saadet*, Çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yay. İstanbul, 1969, s. 28–29.

1.2. Devlet 'in Kaynağı

Gazâli' ye göre, siyasi düzen toplumsal düzenin hemen arkasından gelir. Siyasetin temel gayesi de ahiret saadetinin temindir. Eğer insan tek başına dinden ve cemaatten uzak kalırsa maddi ve manevi saadetini temin edemez. Yaratılışı gereği o, hep başkalarının yardımına ihtiyaç duyar. Neslin devamı ve servetin temini ancak bu yolla mümkün olmaktadır. Çünkü ihtiyaçlar başkalarıyla ilişki kurularak giderilebilir. İnsanın her türlü sanat ve ticaret erbabıyla sürekli bir irtibat halinde olması gerekir. Bu sanat ve ticaret erbabı da birbirlerine bağımlıdırlar. Örneğin, bir çiftçi tarlasını sürerken başkalarına ihtiyaç duyar. Onun demircinin ve marangozun hizmetlerini gerektiren ziraat aletlerine ihtiyacı vardır. Diğer yandan gıdanın hazırlanmasında da değirmencinin ve aşçının hizmeti zorunludur¹¹².

Doğal zorunluluktan kaynaklanan insanlar arasındaki bu ilişkiler her zaman yolunda gitmeyebilir. Yaşamak için büyük çaba sarf eden insan, rızkını meşru yollardan temin edebildiği gibi bazen gayri meşru yollara da sapabilir. Başkalarının haklarına tecavüz ederek rızkını temin edebilir. Bu durumda haksızlığa uğrayanın üstün bir otoriteye başvurması gerekmektedir. Böyle bir otoritenin olmayışı veya işlememesi mecburen hak ihlalini doğurur. İnsanın kendi hakkını kendisinin almaya çalışması ise terörü doğurarak toplumsal hayatı felce uğratır.

Gazâli insanların haksızlık yapmaya ve isyana meyilli olarak yaratıldıklarından dolayı toplumsal kaosun çıkabileceğine işaret ederek, mutlu ve huzurlu bir toplum yapısının oluşması için üstün bir otoriteye muhtaç olduğunu belirtir. Bu otorite ise siyasetin en büyük tezahürü olan devlettir.

Toplumsal düzenin devamı, onu idare eden güçlü, kabiliyetli bir devlet ve bu devleti yöneten bir idarecinin varlığıyla mümkündür. İdareci devlet işlerini çok sıkı bir şekilde denetlemek ve takip etmek zorundadır. Şayet etkili bir denetim mekanizması kurulamazsa, isyanların ve terörün ortaya çıkmasına yol açar.¹¹³ Yine devlet ve onun denetimi olmadığı takdirde farklı düşünce ve çıkarların birbiriyle çakışması, erdemsizlerin erdemlilere, zenginlerin de âlimlere üstünlük kurmasına yol açar. Bu durum gitgide mal ve ırz dokunulmazlığına kadar gider. Seviyesiz olanlar yüksek,

¹¹² Gazâli, *İhya-ı Ulum' id- Din*, Çev. Ali Arslan, Arslan Yayınevi, C. III., s.9 vd.

¹¹³ Korkmaz, *a.g.e.* s.37.

yüksek olanlar ise seviyesiz olarak görülür. İşte bu gibi nedenlerden ötürü devletin varlığı kaçınılmazdır¹¹⁴.

Devleti bir organizmaya benzeterek izah etmeye çalışan Gazâli, sanatları vücudun kol ve bacakları, emir veren idarecilerde onun istekleri, hiddeti, zabıta memuru, hükümdarı kalp; veziri de akl-ı selim olarak açıklar. Vücut devletinin reisi, işlerini yürütmek için bütün bu organların yardımına ihtiyacı vardır¹¹⁵.

Siyasi hayat ile fiziki organizma arasında ilişki kuran Gazâli, ruh âlemindeki denge ile şehir hayatı arasında bir bağlantının olduğunu belirtir. Ayrıca ortak bir amaç etrafında bir araya gelen insanlar arasındaki yardımlaşma ve ahenk de insan organizmasına benzer bir bütünlük taşımaktadır. Buna göre yerli yerinde olan her şey ve herkes, üzerine düşen görevi yapmalıdır. Bunun için nüfus, sınıflandırılmalı ve herkes bulunduğu sınıfın gereklerine göre hareket etmelidir. Bir tarafta efendiler diğer tarafta ise hizmetkârlar bulunacaktır¹¹⁶.

Organizma ile devlet arasındaki benzerlik; bu iki varlığın özelliklerinde de mevcuttur. Örneğin, sağlık, aile, zenginlik, asalet ve iktidar gibi özellikler geçicidirler. İnsan ve siyasi yapı arasındaki bu benzerliğin bir takım amaçlara bağlı olma zorunluluğu vardır. Gazâli' ye göre bu amaçlar da dini kurallardır¹¹⁷.

Gazâli devletin bekasını ise ahlaki ve insani erdemlerin devamına bağlamıştır. Ona göre, âlimlerin bozulması hükümdarların bozulması, hükümdarların bozulması da halkın bozulması anlamına gelir¹¹⁸. Bu da gösteriyor ki devletin devamında halkın ve onu yöneten idarecilerin dini ve ahlaki değerlere bağlılıkları esastır.

1.3. Devletin Görevi

Gazâli, devletin görevi konusunda, pek çok faaliyet alanı göstermiştir. Bunlardan en önemlileri olarak şunları zikredilebilir¹¹⁹:

¹¹⁴ Korkmaz, *a.g.e.* s. 37.

¹¹⁵ Şirvani, *a.g.e.*, s.184.

¹¹⁶ Korkmaz, *a.g.e.* s. 38; Şirvani *a.g.e.* s. 184.

¹¹⁷ Gazâli, *İhya-ı Ulum' id Din*, C.III. s.6.

¹¹⁸ Korkmaz, *a.g.e.* s. 40.

¹¹⁹ Mücahit, Huriye Tevfik, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, Ter. Vecdi Akyüz, İz Yay. İst. 1995, s. 157.

1. Devletin istikrar sebeplerinin temeli oluşu itibariyle güven ve huzurun gerçekleştirilmesi, yani bireylere sakin bir hayatın sağlanması, ancak güven ve huzurun bulunmasıyla olur.

2. Adaletin gerçekleştirilmesi yani bireylerde zulmün kaldırılmasıdır.

3. Bireylere erdemli bir hayatın sağlanmasıdır. Erdemli hayat, dünya ve ahirete esenliği sağlayan hayattır.

1.4. Devletin Çöküş Sebepleri

Gazâli, Sultanı ortadan kaldırması, ülke ve saltanatını koruması için sakındırmak üzere devletin çöküş sebeplerinden bahsetmiştir. Bu sebepler şunlardır¹²⁰:

1. Tek başına karar verme, danışmayı terk etme,

2. Kötü yönetim,

3. Yönetici tabakada bilgisizliğin ve gururun yayılması; bu onların devletteki zaaf ve bozukluk noktalarını anlamamaları, buna bağlı olarak düzeltmeye koşmamalarına yol açar ki, bu da durmaların bozulmasına ve sonuçta devletin yıkılmasına vardırır.

4. Devletin yıkılış ve çöküşünün son sebebi, işin ehil olmayana verilmesi, zulüm ve bozgunculuğun yayılmasıdır ki bu, bireylerin bozulmasına, bunun sonucunda devlete baş kaldırmalarına ve devletten göç etmelerine sebep olur.

1.5. Devlet İdaresine Getirdiği Yenilikler

Gazâli'nin gelişip yetiştiği dönemde dini iktidarı ve nüfuzu olan âlimlerin ağzını sultanların bahşiş ve lütufları kapatmış ve delillerini bağlamıştır. Gazâli'nin durumu bu âlimlere benzemez, onlardan tamamen farklıdır. Bir bakımdan o, sultanları halka zulüm ve eziyet yapmaktan menetmesinin, âlimlerin en başta gelen ödevleridir diye düşünüyor ve kabul ediyordu. Ve bu öyle bir ödevdir ki Kuran'ın bizzat kendisinde iyiliği emretmek şeklinde vaaz edilmiştir. İkinci bakımdan da o, devlet ve saltanatın bozukluklarını onun tanıdığı kadar başkaları tanımıyordu.

¹²⁰ Mücahit, *a.g.e.* s.158.

Kendi dönemindeki bozuklukların temelini devlet ve saltanatla ilgili meselelerde halkı herhangi bir surette serbestçe görüşünü açıklayamamasına fikrini söyleyememesine dayandırıyor. O devirde devlet idaresinin ıslah edilmesi için yapılacak en büyük hareket son derece cesaretli ve çekinmeden sultanlara kusurlarını ve zulümlerini yüzlerine karşı söylemek ve halka da bunun herkesin bir hakkı olduğunu bildirmektir.

Sonuç olarak, Gazâli halkın devlete karşı gerektiğinde hesap sorması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca ulemanın da çeşitli menfaatler uğruna sultanların her yaptığını onaylamaması gerektiğinde onları eleştirmesi gerektiğini söylemiştir. Bu bağlamda Gazâli, kendisine şu hususlarda söz vermiştir¹²¹:

- Herhangi bir sultanın sarayına gitmeyecektir.
- Hiçbir sultanın ihsanını kabul etmeyecektir.

2. GAZALİ' DE SİYASET KAVRAMI

Gazâli'nin siyasi görüşlerinin altyapısını, yaşadığı devrin dini ve siyasi olayları büyük oranda şekillendirmiştir. Bir yanda Selçuklu İmparatorluğu'nda cereyan eden taht kavgaları ile Batınilerin dini propagandaları diğer yanda ise haçlı ordularının İslam coğrafyasındaki işgal hareketleri, dönemin en önemli siyasi olaylarını teşkil etmektedir. Böyle bir siyasi ortamın sonucu olarak Gazâli; görevini kötüye kullanan bir devlet başkanının, işten uzaklaştırılması, çok ciddi problemlere yol açması durumunda dahi, böyle bir başkana itaatin gerekli olacağını belirtmesi¹²²; onun siyasetinin bulunduğu zamandan ve çevreden ne derece etkilendiğini göstermektedir.

Yunanca “polis” sözcüğünden gelen politika(siyaset), kent(site), toplum yönetimi, devlet ve devlet işlerinin karşılığı olarak kullanılagelmiştir. Genel olarak siyaset sözcüğü, siyasal iktidarın ele geçirilmesine yönelik eylemlerin tümüne denir. Bu anlamdaki siyasetin temel amacı kişi veya gruplar tarafından siyasi iktidarı ele geçirmek ya da en azından ona ortak olmaktır¹²³.

¹²¹ Numani, *a.g.e.* s. 29.

¹²² Korkmaz, *a.g.e.* s. 41.

¹²³ Öztekin, *a.g.e.* s.1.

Yukarıda genel anlamını verdiğimiz siyasetin tarifi üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüştür. İnsanlar yaratılışları ve sosyo- ekonomik durumları gereği değişik düşüncelere ve farklı çıkarlara sahiptirler. İnsanların oluşturdukları örgütlerin ve toplumların amacı, maddi ve manevi değerleri paylaşarak siyasi iktidarı ele geçirmektir. Bir başka görüşe göre siyaset; toplumsal birlik sağlayarak, özel çıkarlardan ziyade genel çıkarları tüm toplumun iyiliğini gerçekleştirme çabasıdır. Her iki görüş de dikkate alındığında, siyaset; hem bir çeşit çıkar çatışması¹²⁴ hem iktidar olma kavgası hem de uzlaşma ve toplumun genel çıkarlarını gözetme çabasıdır¹²⁵.

Bir başka görüşe göre de siyaset; toplumdaki çıkar gruplarının aralarındaki bir nevi paylaşma, hak arama ve haklarını savunma çabasıdır. David Easton' a göre siyaset; toplumun yarattığı maddi ve manevi değerlerin bir otoriteye dayalı olarak dağıtılması sürecidir¹²⁶.

Siyaset ilmi, Aristo' ya göre; insanları idare etme sanatı, Platon'a göre ise, devlet ve adaleti hakim kılma sanatı¹²⁷ olarak ifade edilmiştir.

Yapılan bu tanımlar siyasetin anlamı ve mahiyeti konusunda az da olsa bize bir fikir vermektedir. Gazâli de siyaseti pek çok eserinde ele almış ve en basit biçimde açıklayarak siyasetin insan hayatının bir parçası olduğunu belirtmiştir¹²⁸.

Gazâli' ye göre ise siyaset kavramı, düzeni bozanlara karşı kuvvet kullanmak, devletin işlerini yürütürken güç kullanmak yoluyla iktidarın otoritesinin kararlılığını göstererek, düzenin korunmasını ve güvenin yayılmasını sağlamaktır¹²⁹.

Gazâli'ye göre siyasetin devlet işlerini idare etmek ve yürütmek ile ülkede huzur ve emniyeti yaymak için kuvvet kullanmak olduğunu daha önce belirtmiştik. Gazâli'nin siyaset konusundaki görüşleri az ve öz bir şekilde eserlerine yansımıştır. O görüşlerini fıkıhla karıştırmaksızın, ahlakla ilişkilendirmiştir. Ayrıca devletin temel görevleri olduğunu açıklayarak, siyasetin yerini, devlete ve dinle olan ilişkisini belirtmiştir¹³⁰.

¹²⁴ Burada çatışmadan kastedilen, bireylerin veya grupların mevcut hukuk kuralları ve yasal sınırlar çerçevesinde kalarak her konuda mücadele etmeleridir.

¹²⁵ Öztekin, *a.g.e.* s.2.

¹²⁶ Öztekin, *a.g.e.* s.3.

¹²⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s. 41.

¹²⁸ Yurdaydın, *a.g.m.* s. 25

¹²⁹ Mücahid, *a.g.e.* s.150.

¹³⁰ Mücahid, *a.g.e.* s. 150- 51; Kurtoğlu Zerrin, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yay. İstanbul. 1999, s. 216 vd.

Siyaseti bir yönetim sanatı olarak ele alan Gazâli, onu beşeri ilimlerin en soylu ve en şerefli olarak nitelendirir¹³¹.

Gazâli, siyasete ilim ve sanat olarak çok büyük bir önem vermiştir. Siyasetin bilinmemesi ve uygulanmaması halinde bütün toplum büyük bir zarar görebilir, felaketlerle karşı karşıya kalarak yok olma tehlikesi geçirebilir. Fakat ona göre dini hükümlerin olmadığı bir toplumda siyaset yapmak mümkün değildir. Çünkü din birleştirici rol oynayarak farklı yapı ve soydaki insanların devlete itaat etmelerini ve bağlanmalarını sağlayacak çok etkin bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı siyaset öncelikle dini ilimlere dayanmalıdır. Bu ilimler toplum hayatını düzene sokan hukuk ilmi, peygamberler, sahabeler ve diğer büyüklerin hayatını anlatan ve tecrübeler kazandıran, onların yaşadıklarıyla ortaya çıkan ahlaki kuralları öğreten tarih(siyer) ilmi vb. ilimlerdir¹³².

Siyaset ilmi; insanlar arasında birlik ve beraberliği sağladığı gibi kırgınlık ve ayrılıkların giderilmesini, maişetin temine edilmesi ve kontrol altına alınmasını, insanların devamlı olarak dayanışma halinde olmaları ve yardımlaşmalarını tesis eder¹³³. Siyaset ilmi, insanların hayatlarını huzur ve güven içerisinde devam ettirmelerini sağlar.

Gazâli, dünya hayatını, ahiret hayatının tarlası ve Allah'a giden yolun bir başlangıcı olarak nitelendirir. Dünya hayatının belli bir düzen ve intizam içerisinde devam etmesi insanların niyetlerini ve yaşantılarına bağlıdır. Bu yüzden siyaset ilmi insanların amel ve sanatları içerisinde en önemli yeri almıştır. Çünkü siyaset sayesinde insanlar arasındaki ilişkiler belli bir düzen içerisinde yürütülüp insanların geleceğe umutla bakmaları sağlanır¹³⁴.

Gazâli'ye göre; “ *bütün sanatların en şerefli esas olanlardır. Esasların en şerefli insanları birleştirici; iktisadi, içtimai, dini ve dünyevi bütün durumları düzelten ve nizama sokan siyasettir.*”¹³⁵ Siyaset ilmine ve uygulanmasına birçok siyaset kuramcısının verdiği önemi Gazâli de vermiştir. Siyaset ilminin bilinmesi ve ustalıkla uygulanması taraftarı olan Gazâli'nin, insana verdiği değerden dolayı siyaset ilmine bu derece önem verdiği anlaşılmaktadır. Onun tarifine göre siyaset ilmi insanlar için

¹³¹ Gazâli, *Nasihati'l- Mülik*, Çev. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İst. 1969, s. 125.

¹³² Korkmaz, a.g.e., s. 50.

¹³³ Gazâli, *İhya-ı Ulum' id Din*, C. I, s.121.

¹³⁴ Gazâli, a.g.e. C.I, s. 121.

¹³⁵ Gazâli, a.g.e. C.I, s. 122.

faydalı ve iyi olanın tesis edilmesi ve süreklilik kazanması için gerekli olan araçlardan birisi ve en önemlisidir. Şayet insan için gerekli olan siyaset ilmi bilinmez ve uygulanmazsa, insanoğlunun hedeflerine ulaşması, barış içerisinde yaşaması ve birlik beraberlik ilkesini tesis etmesi mümkün olamaz.

2.1. Gazâli Siyasetinin Dayandığı Temeller

Gazâlinin siyaset düşüncesini daha iyi kavrayabilmek için, siyasetini dayandırdığı temellere bakmak faydalı olacaktır. Gazâli siyasetini, din, adalet, hukuk ve uzlet üzerine oturtur. Şimdi bunları inceleyelim.

2.1.1. Din

İslam'ın doğuşundan günümüze değin, din- siyaset ve din- devlet ilişkilerinin birbirinden ayrılmadığını ve dinin siyasette önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Siyaseti, dinin pratiği ve onun yöntemi olarak değerlendiren geleneksel Sünni görüşün¹³⁶ temsilcisi Gazâli'nin siyasi düşüncesinin temel dayanaklarından en önemlisi dindir diyebiliriz.

Gazâli' ye göre Allah, bu dünyayı sadece yaratmakla kalmamış, aynı zamanda onda ahlaki ve hukuki bir takım hükümlere dayanarak, emirler ve yasaklar koymuştur. Böylece neyin meşru, neyin ise gayri meşru olduğu belirlenmiştir. Meşruluğun ve gayri meşruluğun ölçütü ise vahiydir. Bütün insanlar bir gün Allah'ın huzurunda hesap verecekler ve sonuçta herkese hak ettikleri şekilde muamele yapılacaktır. Dolayısıyla en iyi yolun “ *orta yol*” olduğunu, ifrat ve tefritten kaçınmak gerektiğini söyler. Kanuni dengelerin sağlanmasındaki ölçüt, itidal ve ılımlılık olmalıdır¹³⁷.

Gazâli' ye göre siyaset, dünyevi ve uhrevi her konuda dini ilimlere muhtaçtır. Din olmaksızın siyaset yapmak mümkün değildir. Hukuki ve ahlaki temeller içermeyen siyaset anlayışları başarısızdırlar. Çünkü siyasi otorite altında yaşayan insanların duygu, düşünce ve davranışları birbirlerinden farklı olacaktır. Bu farklı yapıdaki insanları devletin çatısı altında tutabilmek ancak dini ilimlerle mümkün olabilir. O halde siyaset, öncelikle dini ilimlerden olan ve toplumsal hayatı düzenleyen fıkha ve bilahare ahlak kurallarına dayanmalıdır. Gazâli, bu görüşleriyle yegâne kanun koyucu olarak Allah'ı,

¹³⁶ Evkuran, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005.s, 247.

¹³⁷ Korkmaz, a.g.e. s. 42.

peygamberini, halifeleri, sıdık ve kadıları kabul ettiğinden, Kuran ve sünnet Gazâli siyasetinin temelini teşkil etmektedir¹³⁸.

Gazâli, devlet mevzuatını dine dayandırarak, yapılacak her türlü adli ve idari tasarruflarda Kitap, Sünnet ve icma ile halife ve âlimlerin görüşlerine göre riayet edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Riayet edilmesi gerekli olan bu kuralların uygulama görevi ise öncelikle devlet başkanına aittir. Devlet başkanı söz konusu kuralları gerektiğinde yorumlayarak uygular. Bu düşünceden hareketle Gazâli, devlet başkanının varlığını ve birliğini zorunlu olarak görmektedir. O, devletin bekası ve sağlam bir toplum yapısı için devlet başkanının varlığının şart olduğunu belirtir¹³⁹.

Gazâli'nin siyasetinde toplum ve toplumun ıslahı önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre; toplumun varlığını tehdit eden ahlaki kötülüklerin ortaya çıkmasında birinci dereceden, toplumun ıslahından âlimler sorumludur. Toplumun ıslahı için karakersiz, halkın inanç ve ahlakını bozan âlimlerin etkisiz hale getirilerek, kötü davranışların önüne geçilmelidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Gazâli'ye göre; âlimin bozulması, hükümdarın bozulmasına, hükümdarın bozulması ise halkın bozulmasına, halkın bozulması da, siyasi düzenin bozulmasına ve yıkılmasına yol açar. Dolayısıyla sağlam bir toplum yapısının inşa edilebilmesi için, özellikle idareciler geçmiş toplumların varlık ve yıkılış sebepleri üzerinde önemle durarak, dersler çıkarmalıdır¹⁴⁰.

2.1.1.1. Din ve Devlet İlişkisi

Gazâli'ye göre din, devlet idaresinin temelidir. Dinsiz bir İslam devletinin tasavvuru düşünülemez. Çünkü din devletle, devlet orduyla, ordu servetle, servet kalkınmayla, kalkınma da adaletle mümkündür¹⁴¹. Din asıldır, iktidar ise onu korur. Kökü olmayan bir ağaç nasıl yıkılmaya mahkûmsa, bunun gibi koruma altına alınmayan esaslar ve temeller de yıkılmaya mahkûmdur. Siyasi otorite(devlet) ancak hükümet ile

¹³⁸ Korkmaz, *a.g.e.* s. 43.

¹³⁹ Gazâli, *Fedaihu'l- Batniyye el- Mustazhiri (Batniliğin İçyüzü)*, Çev. Avni İlhan, T.D.V. Ankara, 1993, s.107.

¹⁴⁰ Gazâli, *Nasihatu'l- Mülük*, s. 82. vd.

¹⁴¹ Gazâli, *Nasihatu'l- Mülük*, s. 100; Gazâli, *el- İktisad Fi'l İtikad*, Çev. Kemal Işık, A.Ü. Basımevi s. 177.

mükemmelleşir. İktidarda ortaya çıkacak olan problemleri de fıkıh ilmi çözümler¹⁴². Görüldüğü gibi Gazâli, din ve devleti bir bütün olarak görmüştür.

Eski âlimler din işlerini tanzim eden hükümler ile dünyevi işleri düzenleyenler arasında ayırım yapmamışlar ve onların hepsine *şer'i hükümleri*" adını vermişlerdir. Bu sebeple dini, hukuki ve idari işlere taalluk eden hükümler arasında bir fark yoktur. Zira İslam risaleti, sadece dini, manevi bir risalet olmayıp, içtimai, siyasi ve iktisadi fonksiyonları da bulunan bir risalettir. O'nun risaletinde din ile siyaset, et ile tırnak gibi kaynaşmıştır.

O halde, İslam'da sadece dini veya sadece siyasi olan hükümler şeklinde ayırım yapmak zordur. İnanç ve ibadete taalluk eden her şey dinidir. İnanç ve ibadetin ıslahını da İslam siyaseti diye isimlendirmek mümkündür. Genel muamelata taalluk eden her şey dini karakterlidir. İktisad ve ictemaiyat da İslam siyaseti diye isimlendirilebilir. Aynı şekilde Müslümanların menfaatlerini gözetme ve idare etmeye taalluk eden her şeyi devlet idaresinde İslam nizamı diye isimlendirmek mümkündür. Din, devlet idaresinin temelidir. Dinsiz İslam devletinin tasavvuru mümkün değildir. Din ile devlet ikiz kardeş gibidir¹⁴³. İstikrarlı idareler için din ile iktidar atbaşı gitmek zorundadır. ¹⁴⁴.

Din asıldır, iktidar ise onu korur. Kökü olmayan nasıl yıkılmaya mahkûmsa, bunun gibi koruma altına alınmayan esaslar ve temeller de yıkılmaya mahkûmdur. Mülk, yani yönetme ve iktidar etme gücü, ancak hükümet ile mükemmelleşir. İktidar gücünü sürdürmede ortaya çıkacak olan problemleri de fıkıh ilmi çözümler¹⁴⁵. Gazâli, burada basit bir teşbih yaparak iki büyük müesseseye karşı sosyal bir varlık olan insanın bağımsızlığını açıklamıştır. O da selef âlimleri gibi din ile devleti bir bütün olarak ele almıştır.

¹⁴² Gazâli, *İhya*, C.I, s.14.

¹⁴³ Görüldüğü üzere Gazâli, din ile devleti bir bütün olarak görmektedir. Halbuki İslam düşünce tarihinde bunun aksini savunan düşünürler de vardır. bu düşünürlere göre, İslam' da din ve siyasetin birbirinden ayrılmaz olduğu yolundaki görüş, siyaseti öncelikle Hilafetle, sonra Müslümanları tarih boyunca yöneten despotik rejimlerle ilişkilendirildiği için yanlıştır. Geniş bilgi için bkz: Abdurrazık, Ali, *İslam'da İktidarın Temelleri*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Birleşik yayıncılık, İstanbul, 1995, Evkuran, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005, Rosenthal, Erwen I.J. *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi Ali Çaksu, İz yay. İstanbul, 1996,s, 55 vd. Güler İlhami, *Politik Teoloji Yazıları*, Kitabiyat yay. Ankara, 2002.

¹⁴⁴ Gazâli, *el iktisad*, s.186.

¹⁴⁵ Yurdaydın, *Gazâli'ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset*, A.Ü.İ.F.D, Sayı, 3-4, s, 29.

2.1.1.2. Anayasa Kuralları

Her devletin çatısını oluşturan “anayasa” adı verilen hukuk kuralları mevcuttur. İslam literatüründe anayasa: Kuran ve sahih sünnette yer alan, hayatın her safhasını düzenleyen ve devlet idaresinin üzerine kurulduğu hukuki hükümlere denir¹⁴⁶.

Modern hukukta ise devletin çatısını “*anayasa*” adı verilen hukuk kuralları oluşturmaktadır. İslam hukukunda hassaten Gazâli’ de ise bugün bilinen manasıyla “*Anayasa*” kelimesinin sınırlı bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. İslam’daki anayasayı dikkatlice tarif edecek olursak, bunu Kur’an ve sahih sünnetin her birinde mevcut ve hayatın her safhasını düzenleyen ve bilhassa İslam’da idarenin üzerine kurulduğu prensiplerle alakalı hukuki hükümler şeklinde belirtebiliriz¹⁴⁷. Devlet anayasasını oluşturan kaideler iki kısma ayrılır:

1. Sabit anayasa Kaideleri
2. Sabit Olmayan Anayasa Kaideleri

Gazâli’ ye göre anayasa kuralları sabit olan ve sabit olmayan diye ikiye ayrılmaktadır¹⁴⁸. Kuran ve sünnet sabit anayasa kurallarıdır. Bunlarda şu temel özelliklerin bulunması gerekir.

1. Sabitlik özelliği
2. Esneklik özelliği
3. Umumi olma özelliğidir.

Bu hükümleri hiçbir şahıs hiçbir şekilde değiştiremez. Gazâli devletin anayasasının bu iki kaynağın belirttiği hükümler doğrultusunda hazırlanması gerektiğini söyler. Herhangi bir konu veya problem önce bu iki kaynağa göre çözümlenmelidir. Sonra diğer yollara başvurmalıdır. Bu durumda çıkarılacak veya uygulanacak olan yasalar, bu iki kaynağın ruhuna hiçbir zaman aykırı düşmemelidir. Devletin temelini teşkil eden kanunlar, onun siyasi sisteminde tamamen dinidir. Din, devletin esası olarak kabul edilir. Kitap ve sünnet İslam devletinin çatısını teşkil eder.

Sabit olmayan anayasal kurallar ise, ictehad ve reye, sahabe kavline, istihzana, mesalih-i mürseleye dayanan kurallardır.

¹⁴⁶ Korkmaz, *a.g.e.* s.86.

¹⁴⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s, 86.

¹⁴⁸ Korkmaz, *a.g.e.* s, 87.

2.1.2. Adalet

Gazâli' ye göre, insanoğlunun hemcinsleri arasında uyguladığı zaman kendisini yüceltecek olan erdemler çok olmasına rağmen, bütün erdemlerin kaynağı dört ana erdemdir. Bunların haricinde bulunan diğer erdemler bu dört erdemın kollarını oluştururlar. Bu dört erdem; "Hikmet, şecaat, iffet ve Adalet'tir. Hikmet, akli kuvvetin faziletidir. Şecaat, öfke kuvvetinin faziletidir. İffet, hayâsızlık, doyumsuzluk ve onursuzluk kuvvetlerinin faziletidir. Adalet ise; bu üç kuvvetin şart olan bir form ve düzen içinde gerçekleşmesine denir ve bütün işler adaletle tamamlanarak, dünya nizamının da adaletle şekillenmesi sağlanmış olur¹⁴⁹.

Gazâli' ye göre adalet; hikmet, şecaat ve iffet kuvvetlerinin düzenli bir şekilde var olmaları halidir. İnsanda birer güç olarak bulunan, hikmet, şecaat ve iffet kuvvetleri her yönde aşırılıktan uzak orta hal ve durumda iseler adaletin varlığından söz edilebilir. Adalet mefhumu, erdemler içinde herhangi bir parçanın işgal ettiği yeri değil, erdemler topluluğunun tamamını kapsar. Adalet, bütün erdemlerin fiili olarak bir arada olmasının sağlanması ile gerçekleşir. Bir insanda adalet vasfının var olabilmesi için hikmet, şecaat ve iffetin her üçünün de o insanda ifrat ve tefrit halinden uzak bir şekilde bulunması gereklidir.

Gazâli' ye göre "...tertipli ve güzel olan adaleti üç mahalde uygulamak gerekir: 1- Nefislerde 2-Muamelelerde, alışverişlerde 3- İdarede..."¹⁵⁰.

Buradan çıkarılması gereken sonuç ise; toplum içerisinde yaşayan, fert olarak topluma ve kendisine karşı bazı sorumluluklar taşıyan insanın, öncelikle kendi varlığını devam ettirilebilmesi için, iç ve dış âleminde adaleti tesis etmesi gereklidir. İnsanın kendisini ilgilendiren bu durum, olumlu ve iyi olursa ancak bu şekilde kendisine karşı sorumluluklarını yerine getirmiş olur. Sosyal bir varlık olarak yaşamak zorunda olan insan, diğer insanlarla kurmuş olduğu ilişkilerde de adaletli olmalıdır. Bu, insanın arkadaşlık, ticaret vb. ilişkilerinde dikkatli davranmasını gerektirir. Bu da çevresine karşı olan sorumluluklarındandır. İdareci olan insanlar, kendi mesuliyetleri altında bulunan toplumun bütün fertleri arasında adaletli muamelede bulunmalıdırlar. Çünkü bu toplum için çok önemli olduğu gibi toplumun ayakta kalmasını sağlayacak olan iç huzuru ve güveni artırır.

¹⁴⁹ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, Çev. Serkan Özburun, İnsan Yay. İstanbul. 1998, s.69.

¹⁵⁰ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 21.

Adalet kavramını sistemli bir şekilde ele alıp değerlendiren Gazâli insanın kendisiyle ve diğer insanlarla olan ilişkisinde, hatta milletlerin ve devletlerin arasında olan ilişkilerde adalet kavramının önemini vurgulamıştır. Çünkü Allah'ın kurduğu nizamın adaletle yaşatılabileceğini ve korunabileceğini kabul etmiştir. Bu tertibin mutlak ruhanide, mutlak cismanide ve ruhaniyle cismani arasında bulunanlarda da mevcut olduğunu; akıllar, cisimler ve nefisler arasındaki ilişkiyi örnek göstererek açıklar. Ana erdem olarak gördüğü adalet ve onun var olmasında yardımcılık görevi yapan faziletlerden hikmet, şecaat ve iffetin yerli yerinde kullanılmasıyla dünya nizamının sağlanacağını, göklerdeki nizamın da bu yardımcı erdemlere bağlı olduğunu savunur¹⁵¹. Adalet erdeminin insanda diğer erdemlerin bulunmasıyla var olduğunu kesin bir ilke olarak kabul etmiştir. Bu ilkeyi herhangi bir ülkenin hükümdarı, askerleri ve milleti arasındaki ilişkiyi örnek göstererek açıklar. *"...Eğer hükümdar basiretli, kudretli ve mahir ise ordusu da kuvvetli ve kendisine sadıksa, ayrıca tebaası da itaatli ise hükümdarla ordusu ve tebaası arasında güzel bir tertip, bir nizam var demektir. Böyle bir ülke için "memlekette adalet vardır" denebilir. Bu üç unsurun hepsi de yukarıda anlatılan vasıflarda olmadıkça adalet kurulmuş? olamaz..."*¹⁵²ⁿ.

Gazâli, toplumda adalet mekanizmasının işleminin şart olduğunu, işlememesi veya işletilmemesi durumunda ise insanlar arasındaki ilişkilerin birçoğunun bozulacağını savunur. Ona göre insanın başka bir insanla olan ilişkisinin sağlamlığı veya insanların idare ederken adaletli olup olmaması, o insanın kendi iç âlemindeki ahlaki yapısına bağlıdır. Yani insanlar kendi iç âlemlerinde ne şekilde ve ne kadar bir ahlak yapısına sahip iseler, insanlarla olan alışveriş, idarecilik v.b. gibi ilişkilerinde o kadar adil olurlar. Bundan çıkarılabilecek sonuç şudur: insanın diğer insanlarla olan münasebetinde, (ticaret gibi), kurmuş olduğu ilişkilerde (arkadaşlık gibi), insanları idare etmede(reislik gibi), adaletli davranabilmesi, ancak kendi iç âleminde güzel ahlaklı olmasıyla, güzel ahlakı uygulamasıyla mümkündür. Bu güzel ahlakın insanda olabilmesi için ise hikmet, şecaat ve iffet gibi erdemlerin gereken miktarda bulunması lazımdır¹⁵³. Gazâli, birçok anlayışında olduğu gibi adalet anlayışında da dini çerçeveyi ve: dini kuralları göz önünde bulundurarak açıklamalar yapmaktadır.

¹⁵¹ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s. 70.

¹⁵² Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s.71.

¹⁵³ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s.72- 74.

Gazâli; toplumsal ahlakın kurulması ve toplumda adaletin uygulanması için tek tek fertlerden yola çıkarak bütün topluma ulaşma gayreti göstermektedir. Ona göre "*...insanlar fert olarak kendi nefislerinde adaleti kurmadıkça bir cemiyette, bir memlekette adalet kurulamaz. Buna göre idaredeki adaletle muamelelerdeki adalet nefislerdeki adaletin yani güzel ahlakın bir dalı durumundadırlar...*"¹⁵⁴.

Gazâli, bu anlayışıyla ideal adalet anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Devletin veya fertler dışında bulunan müesseselerin koymuş oldukları adalet kurallarından ziyade, insanların bunlara gerek duymadan kendi vicdan ve şuurlarında bunu hissetmeleri önem arz etmektedir.

Gazâli, toplumda gerçek ve güzel bir huzurun sağlanabilmesi için üzerinde titizlikle durduğu ve önemini her seferinde vurguladığı adalet erdeminin uygulanabilmesi için, insanların şahıs olarak güzel ahlakı yaşamaları, adaletli davranmayı bilmelerinin ve insanların kendi iç alemlerinin bilincine erişmelerinin şart olduğunu öne sürmektedir.

Ona göre insanın kendisini bilmesi ve tanınması çok önemlidir. Çünkü insan yaşadığı toplumun faydasını ve geleceğini düşünebilecek güzel ahlaka, ancak kendisini tanımakla ulaşabilecektir. Buna uygun olarak bir ülke veya toplumda tertip ve nizamın sağlanabilmesi, vatandaşların huzur ve güven içerisinde yaşayabilmesi, insanların aralarında yıkılmaz dostluklar kurabilmesi, ihtiyaçların yardımlaşma ve dayanışmayla giderilmesi için idarede ve idarecilikte nefislerdeki tertibin aynı şekilde uygulanması gereklidir. Bu düzen, toplumu oluşturan insanların buldukları sınıflarda görevlerini yerine getirmeleriyle mümkün olur. Bu, hem toplumsal huzuru korur, hem de adaletli bir sistemin oluşması ve devamını sağlar. Toplumsal huzurun korunmasında devlet başkanının idaredeki adaletli muamelesinin yanısıra, toplumda bulunan çeşitli sınıfların görev bilincinde olmaları ve görevlerini kusursuz yerine getirmeye çalışmaları da çok önemlidir.

Gazâlinin toplumun idare edilmesinde belirli bir tertibe göre hareket etmesi için örnek alınmasını istediği tertip şudur:

"İnsan nefsinde muhtelif kuvvetler yaptıkları vazifeler bakımından muhtelifirler. Bazıları hizmet etmez kendilerine hizmet olunur. Bazıları sırf hizmet ederler,

¹⁵⁴ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s. 75.

*kendilerine hizmet olunmaz. Bazıları da hem hizmet erdeler hem de hizmet olunurlar*¹⁵⁵”.

Gazâli devlet yapısında böyle bir sistemin izlenmesinin gerekli olduğunu belirtir. İnsanın beden yapısında mevcut olan modelin devlet idaresinde uygulanabileceğini söyler. Devleti oluşturan toplumda yaşayan insanların her birinin üzerlerine düşen görevleri yapmaları, ülkenin varlığının devam ettirmesini sağlar. Tıpkı insan vücudunda bazı organların görevlerini yerine getirmesiyle insanın varlığını devam ettirmesi gibi. Şayet insan kendi âleminde ruhi ve bedeni olarak uyum içerisinde olmaz ise toplumda uyumlu olması söz konusu değildir. Toplumun oluşturan insanların uyum içerisinde yaşamamaları adalet erdeminin uygulanmasını engeller ki; bu durum adalet mekanizmasının yok olup yerine zulüm mekanizmasının yerleşmesine sebep olur. Gazâli, adaletli muamele yapılmayan toplumlarda zulümle iş görüleceğini belirterek durumun önemini gözler önüne serer. Bundan dolayı toplumda her sınıf üzerine düşen vazifeyi yerine getirmelidir ki toplumda zulüm ve zulmedenler hâkim olmasın.

Toplumun sağlam ve iyi bir içtimai yapıya sahip olması ve bu yapıyı devam ettirebilmesi için gerekli olan şartlardan birisi de geçmişte yaşamış olan milletlerin ve devletlerin yaşadıklarının çok iyi araştırılıp, incelenmesidir. Bunun yapılmasının sebebi araştırılan milletlerin ve devletlerin düştüğü hata ve yanlışlıkların tekrarlanmamasıdır.

Toplumun mükemmel veya mükemmele yakın bir şekilde gelebilmesi ve bu yapısını koruyarak varlığını devam ettirebilmesi için şart olan hususlardan birisi, adalet erdeminin toplumdaki insanların çoğunluğu tarafından uygulanmasıdır. Bu şekilde adil olan ve adil yönetilen bir toplumun varlığından söz edebilmek için adaletli bir devlet başkanının var olması gereklidir. Adaletli bir sultanın ve adaletle yönetilen bir ülkenin küfür içinde de olsa varlığını devam ettirebileceğini anlatır. Zulümle yönetilen bir toplumun varlığını devam ettirmesinin çok zor olduğunu, bu toplumun yıkılmaya mahkum olduğunu savunur¹⁵⁶. Gazâli'ye göre bir toplumun ömrünü, İslam'a inanmış veya inanmamış olması değil, adaletle yönetilip yönetilmemesi belirlemektedir.

Adaletin toplum ve toplumu yönetenler tarafından bilinmesi ve hiç bir zulme meyletmeksizin uygulanması çok önemli olduğu gibi, bu bilincin ve uygulamanın

¹⁵⁵ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s. 41.

¹⁵⁶ Korkmaz, *a.g.e*, s. 46– 47.

devamlılığı da şarttır. Şayet bu uygulama devamlı olmaz ise, bu durumda, toplum ve ülke sonuçta yine zulme meyledecek ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Gazâli adalet erdeminin uygulanması kadar devamlılığına da çok önem vermiş ve kendisine İslam filozoflarının adalet anlayışlarıyla destek bulmuştur.

"...Dinin bekası başkanla, başkanın bekası askerle, askerın bekası mali güçtedir. Aynı şekilde mali güç ülkenin mamur olmasıyla, ülkenin mamur olması ise adil davranmaktır..."¹⁵⁷.

Ülkenin bir bütün olarak varlığını devam ettirebilmesi için en önemli şart, adaletli yönetimdir. Adaletli yönetim ise; toplumda yaşayan bütün insanların hak ve hürriyetine dokunulmaması veya dokunulmasının önlenmesidir. Toplumda bulunan bütün insanlara eşit muamele etmek, devletin kurum ve kuruluşlarını şahısların değil, bütün toplumun hizmetine ve menfaatine sunmaktır. Bu şekilde bir yönetim ve toplum yapısının varlığı, toplumu oluşturan fertler arasında adalet erdeminin yaşanmasını sağlamakla mümkün olur. Aynı zamanda bu yaşantı devamlı olmak zorundadır.

Ayrıca Gazâli'nin siyasi düşüncesinde adalet kavramı çok önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre; nasıl ki sadaka insanın ömrünü uzatıyorsa, adalet de devletin ömrünü uzatır¹⁵⁸.

Gazâli, toplumun geneli için ortaya koymaya çalıştığı adalet kavramının neler ifade ettiğini insan hayatında etkili olan diğer erdemlerin açıklamasını yaparak göstermiştir. Çünkü ona göre, toplumdaki adalet; fertlerin, adaletin temelini teşkil eden erdemleri benimseyip iyi olanı yaşamaları sonucunda gerçekleşecektir. Bu ana erdemler, onun adalet kavramının tanımlamasında çok büyük role sahiptirler. Bu yüzden Gazâli, diğer (üç erdem tanımı, ifrat ve tefrit noktalarında göstererek adalet kavramını açıklamaya çalışır.

2.1.2.1. Hikmet(Üstün bilgi)

Gazâli, üstün bilgi erdeminin ayette bildirildiği gibi Allah'ın dilediği insana veya insanlara verildiğini ve kendisine hikmet verilen insanın çok büyük mükafatla

¹⁵⁷ Gazâli, *Nasihatü'l- Mülük*, s. 71.

¹⁵⁸ Nizamü'l Mülk, *Siyasetname*, Trc. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay. İstanbul, 1987. s. 83; Korkmaz, *a.g.e.* s. 46.

ödüllendirilmiş olduğunu söyler. Peygamberin bildirdiği şekilde iman etmiş olan insanın nerede ve nasıl olursa olsun bu erdemi elde etmesi gerekir. Bu erdemin sahibi inanmış insandır. Gazâli'ye göre hikmet, akıl kuvvetine mensuptur. Akıl da nazari ve ameli olmak üzere iki kısımdır. Nazari akıl, melekler âleminden zaruri ve külli olan ilimleri alır. Bu ilimler zamana ve mekâna göre değişmeyen, her zaman ve her yerde doğru olan ilimlerdir. Bu ilimlerle, bütün her şeyin hakikatlerinin ne oldukları bilinir.

Nefsin amellerdeki hayırları idrak etmesine yarayan ameli akıl, beden ve onun idaresiyle ilgilidir. Kişi kendi nefsini, ailesini ve etrafında bulunanları bu akılla düzene sokar. Fakat bu akılla elde edilen bilgiler devamlı değişikliğe uğramaya müsaittirler. Bundan dolayı hikmet, nazari aklın elde ettiği bilgiler için asıldır ve bu tanıma daha yakındır. Ayrıca insanda güzel ahlakın oluşması için, meydana çıkarılmasına izin verilmiş hikmetle, fiillerin doğru olanının bilinmesi gereklidir. Âlemdeki her şeyin idaresi nazari aklın yardımıyla olur. Nazari akıl, meleklerden bütün bilgileri alır. Ameli akıl da nazari akıldan bu bilgilerin muhtevasını alarak insan bedeninde şeriatın emirlerinin uygulanması için bunları düzene koyar. Hikmet erdeminin ifrat ve tefrit tarafları vardır. İfrat yönünde gizli bulunan hilebazlık ve fesatçılıktır. Tefrit yönünde gizli bulunan ahmaklık, kıt anlayışlılıktır. İtidalli olanı ise en güzel tedbirin alınması, doğru olanı bulabilme, anlaşılır fikir beyanıdır¹⁵⁹.

2.1.2.2. Şecaat(Cesaret)

Gazâli'ye göre şecaat, öfke kuvvetine mensup bir fazilettir. O, cesaret kuvvetini, korkaklık ve deli cesaret ortasında bir yer olarak değerlendirir. Korkaklık ve deli cesaret, her ikisi de kötü ahlaktır. Kendisinde bu hasletler bulunan kişi, bu durumdan kurtulmak zorundadır. Kurtulmak içinde hangi hal kendisinde bulunuyorsa onun zıddı yönünde hareket ederek doğru olanı bulmak için gayret etmelidir. En güzel durum itidalli davranış olan orta yolu bulmaktır¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s. 70.

¹⁶⁰ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, s. 71.

2.1.2.3. İffet

Gazâli' ye göre şehvet kuvvetinin fazileti olan iffet; nefsanî istek ve arzuların; aklın isteğine uygun ve gösterilen doğru yöne göre hareket etmesini sağlar. Şehvet kuvvetinde ifrat ve tefrit halleri vardır. İfrat hali aklın yapılmasını ve elde edilmesini istemediği haldir ki buna rağmen yapılmaya gayret gösterilir. Tefrit, aklın elde edilmesini istediği şeyin elde edilmemesi ve bu yönde çaba sarf edilmemesidir. İnsanların çoğu şehvi isteklerde ifrat halindedirler. Servet düşkünlüğü, riyaset, övülmek vb. konularda insan hırsa kapılmadan şehvet kuvvetlerinin istek ve arzularını itidalli bir şekilde karşılamaya çalışırsa olgunluk ve kemali elde eder. İhtiyaç miktarıyla yetinerek iktisatlı bir hayat sürdürmek insan için gereklidir. Bu durumda insan şehvetinin istek ve arzularıyla boğularak zarar görmez¹⁶¹.

2.1.3. Hukuk

Gazâli, hukuku bir toplumun hem dünyası hem de ahireti için gerekli görür¹⁶². İnsanların hırs içerisinde yaşamamaları ve hırslarının insanlara hâkim olması sonucunda insanlar arasında karşılıklı mücadeleler ve kavgalar olmuştur. İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek özel ve genel hak ve özgürlükleri belirlemek, gündelik ihtiyaçları gidermek için kanunlara ve kanunlarla uğraşan, kanunlarda düzenlemeler yapan hukukçulara ihtiyaç vardır¹⁶³. Bu kanunları uygulayacak olan adil idarecilere ve devlete başkanına da hukuk ve hukukçu kadar ihtiyaç vardır.

Gazâli, devlet yönetiminde hukuk kurallarının önemli olması sebebiyle hukukçuya da çok önem vermiştir. Özellikle bir ülkede hukukçu ve idarecilerin bilgili ve dürüst olmasını tavsiye ederek şu hadisi örnek verir:” *Ümmetimden iki sınıf vardır, o iki sınıf ıslah olursa herkes ıslah olur, onlar fesada düşerse herkes fesada düşer. Bu iki sınıf idareciler ve fakihlerdir.*”¹⁶⁴ İdarecilerin ve hukukçuların bu hadisi dikkate alarak davranışlarını kontrol altında tutmalarını tavsiye eder. İdareci olan kimse ahirete olan inancından aldığı güçle, bu dünyayı geçici fakat ahiret için gerekli görür. Bundan dolayı hukuk ilmi dünyayı düzenini sağladığı gibi kişinin ahiretinin düzenli olmasını da sağlar.

¹⁶¹ Gazâli, *Mearicü'l- Kuds*, 72- 74.

¹⁶² Gazali, *İhya*, C.I. s.14.

¹⁶³ Gazâli, *Fatihah'ul Ulum*, Çev. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, Gonca Yay. 1984, s. 215.

¹⁶⁴ Gazâli, *ihya*, C.I s. 88.

Gazâlinin hukuka ve hukukçuya karşı verdiği önemin asıl sebebi; onun insana verdiği değerdir. Çünkü ona göre hukuk kurallarının olmaması veya uygulanmaması durumunda en büyük zararı insan görecektir. İnsanın hayatını huzur ve güven içerisinde geçirmesi için hukuk kuralları bir vasıtaadır. İnsanların toplum halinde yaşamak istemeleri bu kurallara uymalarını zorunlu kılar. Hukuk kuralları insanlar arasındaki anlaşmazlıkları giderirken, onların gelecekleriyle de ilgilenerek geleceklerine güvenle bakmalarını sağlayacak faaliyetlere de zemin hazırlar. Bu kuralların konulmasında ve uygulanmasında aklın önemi büyüktür. Fakat Gazâli'ye göre aklın tek olarak yeterli olamayacağı konularda, dini hükümlere müracaat edilip, dini hükümlere göre harekete edilmelidir. Ona göre, bu husus oldukça önemli ve gereklidir.

Hukuk kurallarının tam olarak uygulanması, iyi bir doktorun insan vücudunu ayakta tutmak için bütün tıp bilgi ve becerilerini kullanmasına benzer. Tıp ilmi, insan vücudunu ve vücutta zamanla meydana gelen değişiklikleri dengeleyerek, insanı bendeden ayakta tutmaya çalışırken hukuk ilmide insanlar arasında değişik fikir yapılarını, görüş ayrılıklarını birleştirerek insanlar arasında denge kurmaya çalışan ve bu sayede devlet yönetiminin ayakta kalmasına çaba sarf eden bir ilimdir¹⁶⁵.

Gazâli'ye göre, hukuk kurallarının uygulanması için şart olan şey, hukukun bilinmesi ve yaşanmasıdır. Çünkü hukuk ilminin ihtiva ettiği ve ilgilendiği konular siyaset ve insan haklarının korunmasıyla yakından alakalıdır¹⁶⁶.

2.1.4. Uzlet

Son olarak Gazâli' de siyasi düşüncenin dayandığı temellerden birisi de uzlettir. Ona göre uzlet, insanın kendisini dine hasretmesini sağlayan yaşantıdır. Zira uzlet geleneği Hz. Peygamberden itibaren vardır. Gazâli, hükümdarların ve idarecilerin, karşı karşıya kaldıkları siyasi problemleri sağlam bir kafa ile çözüm bulabilmeleri için uzlete ihtiyaçları olduğunu iddia eder. Uzlet yolu ile meselelere yaklaşan bir idareci, sağlıklı teşhisle yapabileceği gibi, etrafındaki dalkavuk tiplerden de uzaklaşmış olur¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Gazâli, *Fatihât'ül Ulum*, s. 219.

¹⁶⁶ Gazâli, *İhya*, C.I, s.140.

¹⁶⁷ Gazâli, *Sırru'l Alemin*, Çev. Naim Erdoğan, Hisar Yayınevi, İst. 1976.s.18- 20. Ayrıntılı bilgi için Bkz.

Gazâli'ye göre; toplumsal hayatı ve buna bağlı olarak siyasi hayatı fitneden koruyan en iyi yol uzlettir. Yine uzlet, kişiyi toplumdaki anormal davranışlardan kurtarır¹⁶⁸. Gazâli'nin bahsettiği uzlet anlayışında içine kapanma ve iletişim kopukluğunu anlamamak gerekir. O, toplumsal ve siyasi ortamın gereklerine göre münasebetlerin sürdürülmesini ve ortama göre tavır takınılmasını kasteder.

2.2. Siyasetin Kısımları

Toplumsal sorumluluktan hareket eden Gazâli, tüm toplumu maddi ve manevi yönden idare edecek, onlara hem bu dünyanın hem de ahiretin kanunlarını öğretecek siyaseti, dört kısımda ele almaktadır¹⁶⁹.

2.2.1. Peygamberlerin Siyaseti

Siyasetlerin en üstün olanıdır. Allahın hür ve serbest iradesine dayandığı için seçkin bir konuma sahiptir. Âlim- cahil demeden halkın tümünü kapsayan bu siyaset hem zahire hem de batına nüfuz ederek, insanları Allah'ın aydınlık yoluna ulaştırır.

Gazâli en şerefli siyaset olarak peygamberlerinkini kabul etmesinin amacı, insanların bu sayede huzura ve mutluluğa kavuşacak olmasıdır.

2.2.2 İlim Adamlarının Siyaseti

Peygamberlerin varisleri olan âlimler, söz ve davranışları ile aydın tabakanın üzerinde etkili olmaya çalışırlar. Âlimler, tebliğ metodunu kullanarak, yönetenlerin(seçkinlerin) iç dünyalarına hitap etmeyi gaye edinirler.

2.2.3. Halife, Hükümdar ve Sultanların Siyaseti

Her kesime hükmetme imkânı olan bu kesimin siyaseti, insanların dış dünyalarını(zahir) etkilemektir.

2.2.4. Din Görevlilerinin Siyaseti

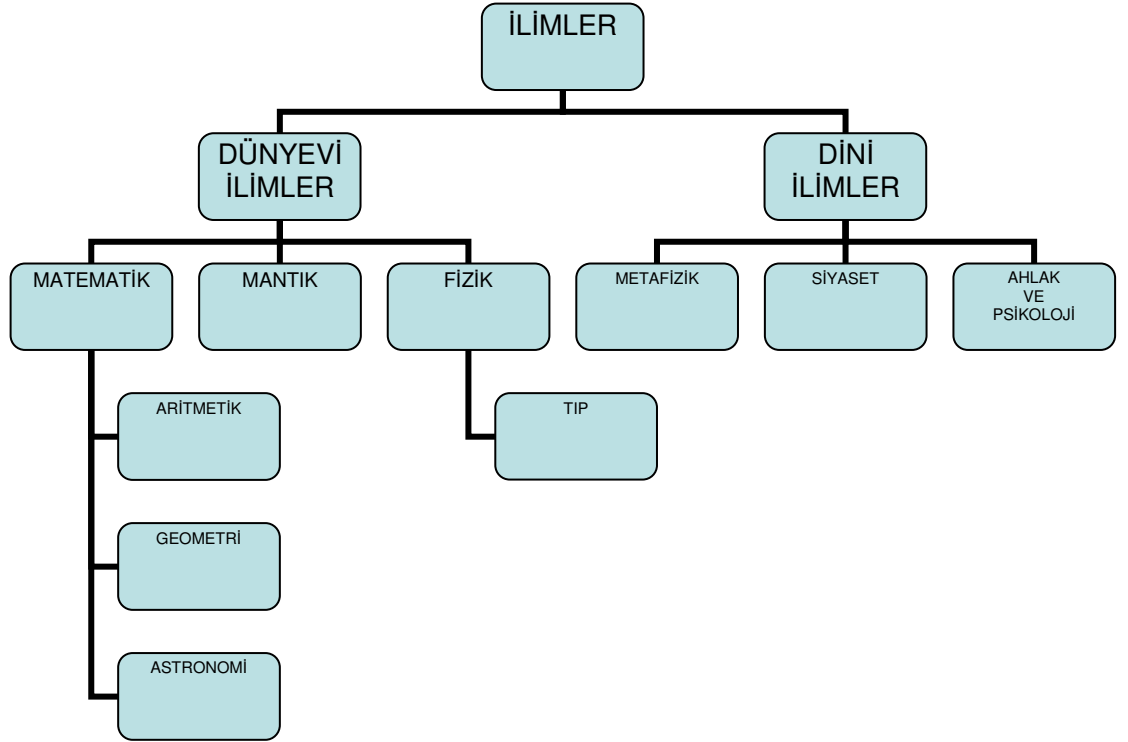
İmam- vaiz, hatip ve fakihlerin siyasetidir. Bu kesim, bütün halkın dini ihtiyaçlarını gidermeye çalışarak, onlara hak yolunun zorluğunu anlatmaya çalışırlar. Bunları amacı, halkın içi dünyasına(batına) hükmetmektir. Din görevlilerinin siyasetinin başarılı olması için, vahyin emirleri doğrultusunda hareket edip, halife ve sultanlarla işbirliği yapmaları gerekir.

¹⁶⁸ Korkmaz, *a.g.e.* s. 48- 49.

¹⁶⁹ Korkmaz, *a.g.e.* s. 66- 69.

2.3. Siyaset Ve İlim Arasındaki İlişki

Gazâli' nin siyasi düşüncesinde ilim genişçe yer tutmaktadır. Batıda henüz bilimsel anlamda hiçbir araştırmanın yapılmadığı ve siyasi problemlerle ilgilenilmeye başlanmadığı bir dönemde Gazâli, siyaset bilimini temel bilimlerden biri olarak nitelemiştir. Aşağıda ilmi türlerine göre sınıflandırdığı tabloda siyasete verdiği önemi göstermiştir¹⁷⁰.

Şekil 1. İlimlerin Sınıflandırılması

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, o, ilimleri, dünyevi ilimler ve dini ilimler diye sınıflandırmıştır. Buna göre; matematik, mantık, fizik dünyevi ilimler iken; metafizik, ahlak ve siyaset de dini ilimler kategorisine sokulmuştur. Gazâli'nin tasnifinde siyaset ilmi dikkat çekici bir yere sahiptir.

Gazâli' ye göre; siyasetçi, siyaset ilminin bilgisine sahip olması zorunludur. Bunun için siyasetçinin, hem dünyevi hem de uhrevi ilimlere nüfuz etmesi gerekir.

¹⁷⁰ Sherwani, *El- Ghazali, On The Theory And Practice Of Politics*, 1935, s. 458.

Siyasetçi açısından bu dünya ilimleri arasında ahlak ve fıkıh ilmi en önemlileridir. Çünkü her iki ilim doğrudan birey ve toplumu ilgilendirir. Ona göre; dünyaya gelen her insan dünya nimetlerinden dürüst bir şekilde faydalansaydı, düşmanlık ortadan kalkar ve fıkıh ilmine de ihtiyaç olmazdı. Fakat insanın bu dünyaya ihtirasla bağlanması, düşmanlık doğurduğundan, onları idare edecek siyasi otorite(devlet) ye ihtiyaç vardır. Bu nedenle halkın idaresi için, hem hukuk kurallarına hem de kuralları çıkaracak olan hukukçulara ihtiyaç vardır. Böylece fakihler, devlet idaresinde bir nevi danışmanlık görevini yerine getirerek¹⁷¹, Fıkıh ilminin siyaset içi ne denli önemli olduğu ortaya çıkmış olur.

Gazâli, siyasetçinin sırf dünyevi ilimlerle yetinmemesi gerektiğini belirtir. Dünyevi ilimler insana ahiret hayatının tanzimi hususunda tam anlamıyla yeterli gelmemektedir. Dünyevi ilimler ancak dinin dış görünümü ve toplumsal üzerinde incelemede bulunurlar¹⁷². Ona göre; insanın ahirete yönelik davranışlarını düzenleyen ilimler ise mükâşefe¹⁷³ ve muamelet¹⁷⁴ ilmidir. Bu ilimler, ferдин ve toplumun iç hayatıyla ilgilenerek, ruhi davranışları düzenlerler. Dünya işlerini idare etmekle görevli olan idareciler, bu ilimlere vakıf oldukları takdirde, daha iyi bir idari düzen kurmuş olacaklardır. Bu nedenle sadece dünyevi ilimlerle yetinen siyasetçinin Gazâli siyasetinde yetersiz olduğu görülmektedir.

Gazâli' ye göre siyasetin, kendi amaçlarını gerçekleştirme için, her halükarda dini ilimlere ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. Bu ihtiyaç onun kendi amaçlarını gerçekleştirmekte ve belli bir usule oturtmaktan kaynaklanır. Siyaset kamuoyunu dine ve devlete itaate hazırlamak için gönüllerin farklı ve yöntemli bir biçimde hazırlanmasıyla kendi amacını belirlemektedir¹⁷⁵.

¹⁷¹ Korkmaz, *a.g.e.* s. 70.

¹⁷² Korkmaz, *a.g.e.* s. 71.

¹⁷³ Mükâşefe ilmi: Marifetullah adı da verilen bu ilim bütün ilimlerin gayesini teşkil eder. Bu marifet, Allahın özünde ve ona mahsus olan fiillerle ilgili bilgilere ulaşma imkanı sağlar . Bu mükâşefe sayesinde insan, hikmeti anlama seviyesine ulaşır. Bu hikmet, dünyanın ve ahretin yaratılma sebebini, hem de dünya ve ahretin tertip ve düzenini daha iyi anlamamızı sağlar. İnsan hikmet sayesinde, peygamberlik, vahiy, melek- şeytan, cennet- cehennem ve haşr konusunda bilgilere vakıf olmasını sağlar. Bu ilimle kalp kötülükten temizlenir. Bu ilim insanın hakikatleri idrak etmesine engel olan dünyevi perdeleri kaldırıp, onlara nüfuz etme imkânı verir.

¹⁷⁴ Muamelet ilmi: kalbin hallerini bildiren bir ilimdir. O olmadan siyasetin, dünya ve ahiret saadetini temin etmesi mümkün değildir. Kalbin iyi ve kötü halleri mevcuttur. Bu ilim sayesinde kalbin beğenilmeyen halleri, iyi hallerle çevrilir. Kötü huyların sebep ve mahiyetlerini bilmek ahiret endişesini taşıyan her alim için gereklidir. Gazâli bu ilimle zahir ve batın konusuna girmekte ve batının zahirden üstün olduğunu savunmaktadır.

¹⁷⁵ Korkmaz, *a.g.e.* s. 73.

II. BÖLÜM

GAZÂLİ' NİN SİYASET DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET BAŞKANI

1. DEVLET BAŞKANI

İlk bölümde siyaset düşüncesini incelediğimiz Gazâli'nin, bu bölümünde devlet başkanı, devlet başkanının seçimi, özellikleri ve görevleri ile devlet adamı ve halk arasındaki iletişim konularını ele alacağız.

1.1. Devlet Başkanının Gerekliliği

İslam siyasi düşünce tarihinde Gazali de dahil olmak üzere bütün düşünürler, Müslüman topluluk için dünyevi ve dini liderlerin gerekliğini kabul etmektedirler. Yine düşünürler, Kur'ani öğretileri takip ederek, insan tabiatının kötülüğe yatkın olduğunu, bu yüzden toplumu kaosa düşmekten korumak için, şeriatı uygulayacak, devleti yabancı saldırılardan koruyacak, halkın maddi ve manevi refahını geliştirecek bir imamın olması kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdir¹⁷⁶.

Devlet başkanının gerekli olup olmadığı, çeşitli ekollerce tartışma konusu yapılmıştır. Bunlardan Harici ekol, Müslümanların başında sürekli bir devlet başkanının bulunmasına ihtiyaç olmadığını iddia eder. Bir problem çıkması durumunda ise, Müslümanların bir araya gelerek problemi çözeceklerini, dolayısıyla devlet başkanının gereksiz olduğunu savunurlar. Yine de bir devlet başkanı seçilecekse, Müslümanlar tarafından seçilmesi ve salih bir kimse olması gerekir¹⁷⁷.

Mutezile ekolünde bu konuda iki farklı görüş bulunmaktadır. Âlimlerden bir kısmı devlet başkanı gereklidir derken; diğer bir kısım da gerekli olmadığını söylerler. Bunlara göre devlet başkanına duyulan ihtiyaç sosyal olgunlukla ilgili bir husustur. Eğer ümmet, kendiliğinden doğru yolu tutar, içlerinde fasık bulunmaz ve adalet tam olarak tecelli ederse devlet başkanına gerek olmadığını savunurlar¹⁷⁸.

¹⁷⁶ *İslam'da Siyaset düşüncesi*, Çev. Kazım Güleçyüz, İnsan yay. İstanbul, 1995, s. 155.

¹⁷⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s. 105.

¹⁷⁸ Korkmaz, *a.g.e.* s. 106.

Ehli- i Sünnet, Şia ve Mürcie ekolleri devlet başkanının gerekliliğini kabul ederek, ilahi hükümlerin devamını, birlik ve beraberliğin sağlanmasını devlet başkanlığına bağlamışlardır. Devlet başkanının varlığı, Ehli Sünnet ve Mürcie' ye göre halk için iken; Şia' ya göre ise Allah içindir¹⁷⁹.

İslam âlimleri, dinin korunması ve dünya siyasetinin yürütülmesi için, devlet başkanının gerekliliğini tartışmasız olarak kabul ederler. Bunlara göre devlet başkanlığı (Hilafet), peygamberliğe halef olarak din ve dünya işlerinin yürütülmesi için konulmuştur. Fakat İslam âlimleri, devlet başkanlığına duyulan ihtiyacın akli veya nakli olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Akli olduğunu savunanlara göre; dünya ve ahiret hayatının temini ve huzuru, bir devlet başkanı olmadan gerçekleşemez. Çünkü devlet başkanı, meydana gelen bozuklukları gidererek, barış ve huzurun oluşmasını sağlar. Nakli olduğunu savunanlar ise; Kur'an-ı Kerim'de:

“Ey inanlar! Allah' a, Peygambere ve sizden olan ulülemre(emir sahiplerine) itaat ediniz buyrulmuştur¹⁸⁰.”

Gazâli' ye göre bu ayette, Allah' a, Peygamberlere ve kendi idarecilerinize itaat ediniz anlamı çıkmaktadır. O halde Allah' ın kendisine iman nasip ettiği herkes, idarecisine itaat etmek zorundadır. Zira her insan idareciliğin ve devlet başkanlığının, dilediği kimselere Allah tarafından verildiğini bilmesi gerekir. Gazâli bu görüşünü kanıtlamak için şu ayeti öne sürmektedir¹⁸¹:

“ (Resulüm) De ki: Ey mülkün sahibi olan Allahum! Sen, mülkü dilediğine verirsın ve dilediğinden alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın¹⁸².”

Nasıl ki devlet başkanının bulunması, devletin bulunmasını gerektiriyorsa; devletin bulunması da devlet başkanının bulunmasını gerektiriri diyen Taftazani, İmam malik ve Maverdi'ye¹⁸³ uygun olarak Gazâli' de devletin ve devlet başkanının varlığını ve gerekliliğini zorunlu görmektedir. Din ile devletin ikiz kardeş olduğunu belirten Gazâli, din ve dünya işlerinin düzeninin ancak kendisine itaat edilen bir devlet başkanıyla sağlanabileceğini; dinin bir üs, sultanın ise bu üssün bekçisi olduğunu

¹⁷⁹ Korkmaz, a.g.e. s. 106.

¹⁸⁰ Nisa, 59.

¹⁸¹ Gazâli, *Nasihatu'l Mülük*, s.81; Korkmaz, a.g.e. s. 106- 107.

¹⁸² Ali İmran, 26.

¹⁸³ Gazâli, *Fedaihu'l Batniyye*, s.108.

vurgulamaktadır¹⁸⁴. Ayrıca bireylerin can ve mal gibi hususlar da ancak devlet başkanının varlığı sayesinde mümkün olabilir. Gazâli' ye göre, bir yandan dinin maksatları, diğer yandan ise bireysel ve toplumsal amaçların gerçekleşmesi, bir bakıma devlet başkanının olmasına bağlıdır.¹⁸⁵

Gazâli, her devirde mutlaka bir devlet başkanının gerekli olduğunu ifade ederek, kendi dönemi için buna layık olan kişinin Mustazhibillah olduğunu belirtir. Ayrıca seçilecek devlet başkanının kişisel feraset ve kabiliyeti sayesinde toplumsal ahenk ve düzeni sağlaması gerekir. Aksi halde toplumsal barış bozulur ve yerini çatışma ve terör alır¹⁸⁶.

Gazâli, devlet başkanının her türlü meşruiyetin kaynağı¹⁸⁷ olduğunu belirterek, bütün işlerin geçerliliğinin buna bağlı olduğunu söyler. Bu nedenle devletin her kademesindeki yöneticilerin icraatları, bu kaynağa bağlı olduğu sürece geçerli olacaktır. Çünkü her kademedeki yönetici, devlet başkanının otoritesine dayanarak işler yapmaktadır¹⁸⁸. Dolayısıyla meşruiyetini devlet başkanından almayan yöneticilerin icraatları ve verdikleri hükümler geçersizdir. Böylesi bir geçersizlik devam ettiği sürece, Allah' ın kanunları ihlal edilerek, halkın can ve mal güvenliği ortadan kalkar¹⁸⁹.

Gazâli, İslam'a bekçilik etmek, sınırları korumak, onun menfaatine halel gelmemesi için savaşmak, azgınlık edenlere ve inatçılara karşı asker ve ordu yığmak, yeryüzünü azgınlık, kanun tanımazlık ve dünyada fesat çıkarmaya uğraşanlardan temizlemek, bir fitne alevlendiğinde onu söndürmeye süratle koşup yetişebilmek ve önemli bir tehlike ortaya çıktığında onun endişesi her tarafı kaplamadan ve alevi her yanı sarmadan derhal ortadan kaldırmaya koşacak tarzda ülkenin her yanını dikkatli bakışlarla gözetlemek gibi önemli siyasi konularda devlet başkanına ihtiyacının olduğunu belirtir¹⁹⁰.

Gazâli, dine inanan hiçbir kimse, dinin varlığını korumak, onun için savaşmak, onun yardımına süratle koşmak; İslam ordusu ve orduya gerekli olan işlerin düzenini korumak suretiyle dinin korunmasının mutlaka gerekli bir iş olduğunda şüphe etmez.

¹⁸⁴ Gazâli, *el- İktisad*, s.177.

¹⁸⁵ Gazâli, *el- İktisad*, s. 176; Gazâli, *Nasihati'l Müllük*, s.108; Yurdaydın, *a.g.m.* s. 28.

¹⁸⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batniyye* s.108- 109.

¹⁸⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s. 109.

¹⁸⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniyye*, s.109.

¹⁸⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniyye*, s.110. Gazâli, *Sırru'l Alemin* s. 78-79.

¹⁹⁰ Gazâli, *Fadaihu'l Batniyye*, s. 88.

Nizamın devamı ancak halkı uyanık bir gözle koruyan bir gözetleyici ile sağlanır. Ne zaman bir topluluk ihtilale hazırlanır ve dışlerini gösterir, hazırlıklara girişirse, derhal onun tehlikesini ortadan kaldırmaya ve yangını söndürmeye koşar. Çünkü eğer onlar kendi haline terk edilirse, ihtilal ateşini söndürmeye avam, ayak takımı meşgul olur. Bu da zıtlasmaya ve düşmanlıklara götürür. İşler karışır, insanlar ihmal edilmiş olur. Anarşi içinde ne yaptığını bilmeyerek ölüm tehlikesine terkedilmiş olurlar. Körü körüne heva yoluna ve olmayacak işlere bağlanıp dururlar. Bu takdirde iradeler birbirleriyle çekişir. Sonunda rezaletler faziletleri istila eder. Ayak takımı İslam âlimlerinin üzerine saldırır. Kötü eller, mala, cana ve namusa uzanır. Ayaklar baş olur. Dolayısıyla din ve dünya işlerinin sağlıklı yürüyebilmesi için mutlaka bir imamın bulunması gerekir¹⁹¹.

Sonuçta Gazâli, devlet başkanının gerekliliği ile ilgili olarak; otorite boşluğu sebebiyle sosyal hayatın durması ve anarşi mi; yoksa ne olursa olsun mevcut iktidarın kabulü mü tercih edilmelidir¹⁹²? Sorusunu sorarak yukarda saydığımız nedenlerden dolayı kötü de olsa bir imamın gerekliliğini savunur.

1.2. Devlet Başkanının Tayini

İslam ekolleri arasında devlet başkanının nasıl seçileceği konusunda herhangi bir uzlaşmaya rastlayamıyoruz. Bu konuda öne çıkan iki farklı görüş bulunmaktadır: birincisi devlet başkanının nassa dayalı seçimi, ikincisi ise seçim veya veliahtlık yoluyla tayindir. Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim.

1.2.1. Nassa Dayalı Tayin

İslam ekollerinden yalnızca Şia'nın kabul ettiği yöntemdir. Onlara göre devlet başkanı kusursuz ve yanılmazdır. Nassa dayanmayan ve insanlar tarafından seçilen bir devlet başkanı bu özelliklere sahip olamaz. Dolayısıyla devlet başkanının seçimi Allah tarafından yapılır. Nass gereği devlet başkanı Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın soyundan gelenler arsından yapılmalıdır¹⁹³.

Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Harici ekolleri, devlet başkanının nassa dayalı seçimine karşı çıkmışlardır. Gazâli ve onun bağlı bulunduğu Eşari ekolü, devlet başkanının nassa dayalı seçime karşı çıkmıştır. Gazâli' den önce gelen eşari âlimlerden Bakillani, Bağdadi ve Cüveyni, devlet başkanının nassla tayini zorunlu olması halinde,

¹⁹¹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 110- 111.

¹⁹² *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, s. 158.

¹⁹³ Korkmaz, *a.g.e.* s. 110.

Hz. Peygamberin de bunu uygulayacağını, hâlbuki böyle bir uygulamanın olmadığını, aksini iddia edenlerin iddialarını ispat etmeleri gerektiğini savunarak konuyu izah etmeye çalışmışlardır¹⁹⁴.

Gazâli'nin, devlet başkanının seçimi konusunda iki yöntemi de ele alarak kendine özgü bir yol izlediğini görmekteyiz. O, nassa dayalı seçimin tutarsızlığını savunur. Ona göre; eğer Şia'nın iddia ettiği nassa dayalı tayin söz konusu olsaydı, bu konuda şu ana kadar bir teamülün oluşması gerekirdi. Hâlbuki böyle bir teamüle rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Şia'nın savunduğu yöntem gerçek olsaydı, Hz. Ali'nin sahip olduğu çok sayıda taraftarına ve ordu üzerindeki güçlü etkisine rağmen devlet başkanlığını Muaviye'ye bırakmazdı. Nasslara bağlılığıyla bilinen Hz. Ali'nin Devlet başkanlığını Muaviye'ye devri, bu konuda nassa dayalı bir kuralın olmadığını en büyük göstergesidir¹⁹⁵. Her ne kadar Şia tarafından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ait olduğunu bildiren hadisler varsa da, bu tür rivayetler ancak Hz. Peygamberin Hz. Ali'ye olan muhabbetini ifade eder ve Hz. Ali'nin devlet başkanlığı hakkında herhangi bir fikir vermez¹⁹⁶.

Devlet başkanlığı seçimini nassa dayandıranların görüşlerini yukarıdaki delillerden hareketle çürüten Gazâli, devlet başkanlığını naslardan çıkarmanın batıl olduğunu ve devlet başkanlığının naslara dayanmadığında ehl-i İslam'ın ittifak etmediğini savunur. Dolayısıyla Gazâli, İslam toplumunun büyük bir bölümünün de bu görüşte olduğunu ifade ederek, Şia'nın görüşüne itibar edilemeyeceğini belirtir¹⁹⁷.

Gazâli'ye göre imametın ispatını nassa dayandırmak için, bu konuda mütevatir haber bulunması zorunludur. Bu mütevatir haber aynen onun peygamber gönderilişi, dine çağırışı, beş vakit namaz, hac, oruç ve yaygın diğer vakalardaki mütevatir haberlerin apaçık oluşu gibi olmalıdır. Yani onlarla aynı değerde bulunmalıdır¹⁹⁸.

İmametle ilgili mütevatir haber olduğunu iddia edenlerin davalarının batıl olduğunu öne süren Gazâli, eğer bu iş mütevatir olsaydı, onun hakkında bizim şüphemiz olmaz. Nitekim Ali (r.a)'nin varlığı hakkında şüphemiz yoktur. Resullullah (s.a)'ın namazı, orucu, zekâtı ve haccı emredişinden de şüphe edilmediği gibi onun Resullullah

¹⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: el- Bakillani, *Temhidu'l- Evail ve Telağisu'd- Delail*, Beyrut, 1987, s, 480 vd. el- Bağdadi, *Usulu'd- din*, İstanbul, 1928, s, 271vd. el- Cüveyni, *Kitabu'l İrşad*, Beyrut, 1985, s, 353 vd.

¹⁹⁵ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.112.

¹⁹⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.111.

¹⁹⁷ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.113.

¹⁹⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s, 81.

(s.a)' tan sonra halife olacağından şüphe edilmezdi. Çünkü peygamberin kendisinden sonra gelecek halife için nass iradı büyük bir topluluğa yapılmış demektir. Dolayısıyla halife alınacak ve gizlenecek yanı olmayan bir sözdür. Duyunca ihmal edilecek cinsten de değildir. Tam aksine onun yayılması için pek çok sebep vardır. Vicdanlar ondan çok daha değersiz vukua gelmiş halleri ve haberleri saklamazken onun gizlenmesine ve aleyhinde bir durum ortaya çıkarsa vaziyeti sükutuyla geçiştirmeye razı olmazlar¹⁹⁹.

1.2.2. Seçim Veya Veliahtlık Yoluyla Tayin

İslami ekollerden Şia hariç²⁰⁰, Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Hariciler, devlet başkanının nassa dayanmayan yani serbest seçim yöntemiyle belirlenmesinden yana olduklarını ifade etmiştik. Ancak serbest seçim yönetiminin nasıl olacağı hususunda bir ittifak yoktur.

Gazâli, devlet başkanının seçimi hususunda kendisinden önce gelen, Bağdadi(ö.H. 429) ve Maverdi (ö. H. 450)' nin görüşlerinden önemli ölçüde yararlanmıştı diyebiliriz. Her üç âlim de, devlet başkanlığına seçilecek kimsede birtakım şartların olması gerektiğini savunur. Onlara bu seçim veliahtlık veya özel bir seçimle belirlenebilir²⁰¹.

Nassa dayalı seçimi kabul etmeyen Gazâli, devlet başkanının, dönemin âlimlerinin ve halkın çoğunluğunun tarafından seçimle tayin edilmesi gerektiğini savunur. Küçük bir azınlığın ona biat etmemesi, onun meşruluğuna hanel getirmez²⁰². Çünkü yeryüzündeki bütün Müslümanların tek bir başkana biat etmelerine imkân yoktur. Mümkün olmayan bir şeyi istemek de muhaldir. Dolayısıyla devlet başkanı seçiminde herhangi bir yerin, bölgenin veya belli bir sayının katılımını şart koşturmak doğru değildir. Önemli olan devlet başkanlığına seçilecek kişinin, halkı ve ülkesi üzerinde otorite kurmasıdır²⁰³. Bu otorite ise ancak her asırda ileri gelenlerin çoğunluğunun desteğiyle sağlanabilir²⁰⁴. Bu şekilde işbaşına gelmiş bir devlet başkanı,

¹⁹⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.111.

²⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Dabaşı, Hamid, *İslam'da Otorite*, Terc. Süleyman e. Gündüz, İstanbul, 1995, s. 151 vd.

²⁰¹ el- Bağdadi, *Usulu'd- Din*, İstanbul, 1928, s, 279.

²⁰² Gazâli, *el İktisad*, s. 177.

²⁰³ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.111.

²⁰⁴ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.112.

otoritesini sağlamlaştırarak, ülkesinde meydana gelebilecek huzursuzlukları da bertaraf eder²⁰⁵.

Devlet başkanlığı seçiminde belirli bir sayıyı öngörmeyen Gazâli, gerektiğinde tek bir şahsın da başkan seçeceğini belirtmiştir. Ona göre, başkan seçecek şahsın kendisinden değil, kendi biatinden başka insanların etkilenebileceği ihtimali mevcuttur. Çünkü bütün insanların kalplerini kazanan o şahıs, biatiyle devlet başkanının kuvvet ve saltanatını sağlayabilir²⁰⁶.

Gazâli, devlet başkanlığı seçiminde, seçimi esas alarak, zamanın gerektirdiği şartlara göre de mevcut seçim yöntemlerinin kullanılabilceğini söyler. O, bu yöntemin nasslara en uygun yöntem olduğunu belirtir. İtibar ve kuvvet sahibi tek bir kişinin yaptığı seçim geçerli olabileceği gibi, tek şahsın biatinin yetmediği durumlarda yeterli sayıdaki kişilerden biat almak zorunludur. Çünkü devlet başkanlığının gayesi halkın birlik ve beraberliğini sağlamaktır²⁰⁷.

Gazâli, Şia'nın nassa dayalı seçim yöntemine karşı geliştirdiği seçim yönteminin, beşeri bir seçim yöntemi olmadığını, aksine Allah'ın dilediği kimseler verdiği bir rızık ve lütuf olarak görmektedir²⁰⁸. Ona göre, başkanın seçimi dışta tek bir şahsın seçimine bırakılmış gözükse de, işin hakikatinde bu seçim bir nasip işidir²⁰⁹. Gazâli bu açıklamalarıyla, devlet başkanı seçiminin keyfi olmadığını, Allah'ın tayin, takdir ve bazı şahısları halka takdim etmesiyle olduğunu belirtir.

Gazâli, devlet başkanlığı makamına getirilecek olan şahsın hangi özellikleri taşıması gerektiğini, aranan özelliklerin kendisinde bulunan kişinin bu makama ne şekilde getirileceğini, bu makamda bulunan veya getirilecek olan kişiye, halkın nasıl bir tavır takınması gerektiğini, İslam tarihinde önemli bir yer tutan sahabelerin arasında geçen olayları aktararak açıklamaya çalışmıştır. Gazâli'nin fikirlerini bu şekilde açıklamasının sebebi, yaşadığı dönemde devlet başkanı olacak şahısta aranan özellikler hususunda İslam coğrafyasında görüş ayrılıklarının bulunmasıdır. Gazâli döneminde büyük güç olarak ortaya çıkan ve ileri sürdükleri fikirlerle İslam ülkesinin birlik ve

²⁰⁵ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.113.

²⁰⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.112.

²⁰⁷ Kormaz, *a.g.e.* s. 120.

²⁰⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 112.

²⁰⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 113

beraberliğini tehlikeye atan Batınilerin fikirlerine karşı çıkararak onların fikirlerini çürütmeye çalışmıştır.

Batnilere göre; devlet başkanı kesinlikle Kureyş soyundan olmalıdır. Aynı zamanda Hz. Peygamber ancak Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelen kişilerin devlet başkanı olabileceğine işaret etmiştir. Batniler bu fikirlerinden dolayı mevcut olan devlet başkanının başkanlığına da karşı çıkararak halkı isyana teşvik etmişlerdir. Batnilerin bu fikirlerini sapıklık olarak değerlendiren Gazâli, Ehl-i Sünnet inancına bağlı kalmış ve bu fikirleri iki ana kaynak olan Kur'an ve sünnete dayanarak akıl yoluyla çürütmüştür²¹⁰.

Gazâli, Hz. Peygamberin ölümünden sonra sırasıyla devlet başkanlığı makamına Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin gelmesinin hak olduğunu, Hz. Peygamberin bu konuda açık bir beyanının olmadığını, devlet başkanlığının kim tarafından sürdürüleceğinin tamamen sahabelerin kararıyla belirlendiğini açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Hz. Peygamberin kendisiyle beraber İslam davasının yayılmasında ve İslam devletinin kurulup gelişmesinde mücadele etmiş olan sahabelerden övgüyle bahsetmiş olduğunu belirterek, onların çoğunluğunun bir araya gelerek almış oldukları karar ve hükümleri yıkmaya çalışmanın küstahlık olduğunu savunmuştur. Sahabeler arasında bazı zamanlarda devlet başkanının kim olması gerektiği hususunda çıkan anlaşmazlıkların başlıca sebebinin, görüş ayrılığından kaynaklandığını, bu görüş ayrılıklarının da keyfiyetle değil kemiyetle alakalı olduğunu belirtir²¹¹.

Ona göre, İslam devletinin başkanı olan şahsın bazı özellikleri taşıması gereklidir. Ancak aranan özelliklerin başkan olan şahısta bulunmaması halinde devlet ve milletin menfaatlerine ters düşmediği sürece mevcut şartlarla yetinilmesi gerektiğini savunur. Gazâli, bu durumun aksine davranışların, ülkeyi felakete sürükleme ihtimalinin tedirginliğini taşır ve bir saray yapmak için bir memleketin yıkılmasının yanlış olacağını belirtir. Devlet başkanlığı meselesinin dinin hassas meselelerinden olduğunu, sünnet ve cemaat ehlinin bu konuda titiz davranması gerektiğini savunur. Devlet

²¹⁰ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 112.

²¹¹ Gazâli, *ihya*, C.1, s, 182 vd.

başkanlığıyla ilgili olarak ileri sürülen şartlar bir kaç şahısta birden mevcut olursa, o zaman, başkanı halkın seçerek iş başına getirmesi gerekir²¹².

Gazâli'ye göre; devlet başkanlığı meselesi çok hassas ve büyük bir meseledir. Çünkü yapılacak en ufak bir yanlış İslam devletinin felaketine sebep olabilir. İslam devletinin geleceğe emin adımlarla ilerlemesinin teminatı olacak olan devlet başkanı iş başına getirilirken çok dikkat edilmelidir. Devlet başkanlığı makamına getirilecek olan kişilerde bulunması gereken bir takım üstünlükler aranmalıdır. Bu üstünlüklerden birisi, kişinin yaşantısıyla diğer insanlara örnek olması, diğeri de toplumda söz sahibi olan insanların başkan olacak şahsa kefil olabilmeleridir²¹³. Devlet başkanı olacak şahsın halkın nazarında seçkin bir kişi olabilmesi ve üstün bir kişi olarak kabul edilmesi için hayatı boyunca dini, insani ve ahlaki ilkelerden taviz vermeden yaşamış olması ve bu yaşantısından dolayı da halkın takdirini toplamış olması önemlidir. Bu durum, şahsın kendi nefsinde olması gereken meziyetlerdir. Aynı şekilde devlet başkanı olacak şahsın kendisine eşdeğerde veya daha üstün özelliklerde halkın sevgisini kazanmış kişiler tarafından desteklenmesi de önemli bir husustur. Çünkü devlet başkanlığına aday olan kişide bulunan üstün meziyetler, başka insanlarda da bulunursa, aday olan kişiyi diğer insanlardan ayıracak olan başka bir özellik aranır. Bu da hakkında özel bir velayet bulunan kişinin diğer adaylar arasından seçilerek devlet başkanı yapılmasıdır. Yani aynı özellikleri taşıyan kişiler arasından her hangi birisi hakkında halkın sevdiği ve güvendiği kişilerin kefil olması gerekir²¹⁴.

Devlet başkanlığı seçiminde herhangi bir adayı destekleyerek başkan olmasına kefil olabilecek kişiler üç gruptur²¹⁵:

1- Peygamberler; Peygamberler dönemlerinde devlet başkanı olacak kişiye velayet verebilirler. Toplumda velayet verebilecek en önemli kişiler peygamberlerdir.

2- Dönemin devlet başkanı; ya kendi soyundan gelen birisini ya da devleti daha iyi yöneteceğine kanaat getirdiği birisini kendisine veliaht olarak tayin edebilir.

3- Halk arasında nüfuz ve itibar sahibi olan ve halk tarafından sevilen bir kişi, adaylardan her hangi birisini tavsiye edebilir.

²¹² Gazâli, *el- İktisad*, s.177- 178.

²¹³ Gazâli, *el iktisad*, s. 177.

²¹⁴ Gazâli, *el iktisad*, s. 177.

²¹⁵ Gazâli, *el iktisad*, s. 178.

Halk arasında sözü dinlenen ve otoritesi olan, farklı görüşlerdeki insanları tek fikir etrafında toplayan, halkın sevdiği bir insani; halk tarafından aynı derecede sevilen birisinin tavsiye etmesi yeterlidir. Şayet halk, bir kişide değil birkaç kişide aynı duyguları paylaşıyor ve karar vermede güçlük çekiyorsa adayların bir araya gelerek aralarından birisine biat etmeleri sonucunda da, biat edilen kişinin devlet başkanlığı geçerli olur²¹⁶.

Gazâli'ye göre, devlet başkanını seçen seçmenlerin sayıları veya yaşadıkları coğrafyayla sınırlandırılmaları yanlıştır. Gazâli'nin devlet başkanlığı seçiminde hassas olduğu konulardan birisi de, başkanı seçen insanların sayıca çokluğu değil samimi bir şekilde tasdik edenlerin sayıca çokluğudur. Bundan dolayı Gazâli, devlet başkanını halk içerisinde etkili olan bazı insanların seçmesine olumlu yaklaşır. Halkın büyük bir çoğunluğu tarafından sayılan ve sevilen insanların tavsiye ederek seçtiği devlet başkanının başkanlığının meşru olmasının şartı; göreve getirildiği andan itibaren halk arasında vuku bulmuş, anlaşmazlıkları durdurması ve halkın tek yumruk olmasını ve tek ideal çevresinde toplanmasını sağlamasıdır. Ayrıca halkın tamamına yakın bir kesiminin isteyerek kendisine biat etmesi gereklidir. Gazzali'ye göre seçim şartları zamana ve mekana göre değişebilir. Bundan dolayı devlet başkanlığı meselesinde dikkat edilmesi gereken husus, biat edenlerin sayıca üstün olması ve halk arasında birliğin sağlanmasıdır²¹⁷.

Devlet başkanının seçilmesinde halkın çoğunluğunun seçime katılmasının gerekli olmadığını, halk arasında itibarlı ve sözü dinlenen kimselerin devlet başkanını tayin edebilme yetkisinin bulunduğunu savunması, seçkin insanların yönetimde söz sahibi olması anlayışına yakın bir anlayışı çağrıştırmaktadır. Allah, devlet başkanlığı makamını insanlar arasından hangisine nasip ettiyse onun başkan olacağını kabullenmesi, kaderci bir anlayışı çağrıştırmaktadır.

Gazâli, Batınilerin devlet başkanının tayin edilmesi hususunda nassa dayanılması gerektiği yolundaki inançlarına, bu inanç uğruna her türlü yola başvurarak insanları aldatmalarına, ayet ve hadisleri kendi inançları doğrultusunda yorumlamalarına karşı çıkmıştır. Astronomik olaylar ve insanın anatomik yapısıyla ilgi kurarak devlet başkanlığı makamına kimin getirilmesi gerektiği hususundaki inançlarına destek

²¹⁶ Gazâli, *el iktisad*, s. 178.

²¹⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 118–120.

bulmaya çalışmalarını şiddetle tenkit etmiş ve onların bu ve buna benzer fikirlerini çürütürerek ileri sürülen bu fikirlerin saçmalıklarla dolu olduğunu belirtmiştir²¹⁸.

İslam devletine başkan seçilmesi veya mevcut olan başkana biat edilmesinde çok hassas bir dönemde yaşayan ve Sünni doktrinin görüşlerine sahip çıkarak tavizsiz bir yol takip eden Gazâli, devlet başkanlığı meselesinde Batnilerin savunduğu fikirleri akıl ve nakil yoluyla çürütmeye çalışmıştır. Devlet başkanının masum olması gerektiğini savunan Batnilerin bu fikirlerine akli ve nakli hiçbir destek bulamayacaklarını savunur. Devlet başkanı (imam) nın taklit edilebileceğini ve günahsız (masum) olabileceğini savunanların bu fikirlerinin yanlış olduğunu, taklit edilebilecek ve günahsız olanların sadece peygamberler olduğunu akıl ve nakil vasıtasıyla açıklar²¹⁹.

Seçilecek veya mevcut olan devlet başkanının başkanlığının meşru sayılmaması halinde, devlet kurumlarının işleyemeyeceğini, devlet hukukunun bozulacağını, devleti ve toplumu oluşturan fertlerin nikâhlarının, can ve mal güvenliklerinin ortadan kalkacağını belirterek devlet başkanının varlığının önemini vurgular²²⁰.

Devlet başkanının varlığı kadar, onun halk tarafından desteklenmesi ve bulunduğu makamı temsil edebilecek özellikleri kendisinde bulundurması da Gazâli için çok önemlidir. Ona göre, devlet başkanının meşruluğu kabul edilmez ise devletin bütün kurum ve kuruluşlarının çalışmaları aksar. Devlet başkanının atamış olduğu kurum amirlerinin meşrulukları ortadan kalkar. Bu durum ülke aleyhine çok büyük tehlikelerin doğmasına sebep olacağından Gazâli'nin siyaset düşüncesinde devlet başkanının dirayetli ve otoriter olması çok önemlidir. Bir devletin kısa bir süre için dahi olsa başkansız kalmasına tahammül edemez ve bundan ülkenin çok büyük zarar göreceği endişesini taşır. Gazâli bu endişesinin haklılığına dair şu örneği verir:

"...Sahabe Resulullah'ın (S.A.V.) vefatından sonra nasıl hemen imam tayinine ve beyat akdine koştular. Bunun kati bir farz ve gerekli bir hak olduğuna ne kadar çabuk inandılar. Bu konuda gecikme ve yavaş davranmadan nasıl kaçındılar. Hatta bu işle meşgul oluşlarından dolayı Resulullah'ın (S.A.V.) defnedilmesi işini bir tarafa bıraktılar. Başlarında devlet başkanı (imam) olmadan bir an geçmiş olsa baslarına ayıplanacak veya korkunç bir olayın geleceğine inandılar. Tasavvur edilen bu korkunç

²¹⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 110.

²¹⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 106.

²²⁰ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 107.

olay ise görüşlerin farklı, arzu ve heveslerin değişik olması sebebiyle görüşleri bir araya getirecek, itaat edilecek ve tabi olunacak bir kimsenin bulunmayışıdır. Bu durumda düzen alt üst olur. Yapışılacak bir kulp bulunmaz. Hükmü icra edecek merkez parçalanır, kalmaz. İşte bu sebepten derhal harekete geçmeyi tercih ettiler. Ondan başka yola başvurmazlar. İşte devlet başkanının acil olarak seçilmesi olayının İslami koruma hususunda zorunlu bir iş olduğunun kesin delili budur²²¹.

Devlet ve milletin varlığını huzur içerisinde sürdürebilmesi ve geleceğe emin adımlarla ilerleyebilmesi için devlet başkanını bir an önce seçmenin, farz hükmünde kabul edilmesi gerektiğini vurgular. Gazâli, mevcut devlet başkanını kabul etmeyerek ona biat etmemenin şartları olduğunu, fakat bu şartların oluşmaması halinde devlet başkanına biat etmemenin gereksiz olacağını savunur. Devlet başkanının meşruluğuna itirazda bulunanların sapık fikirlere sahip, dini hüküm ve değerleri değiştirme niyetinde olan kimseler olması durumunda itirazlarının kabul görmeyeceğini; aynı şekilde inanç yönünden sağlam bir inanca sahip olmayan insanların itirazlarının da geçersiz olacağını savunur²²².

Gazâli'ye göre, sayıca çok üstün olan toplulukların devlet başkanına biat etmeleriyle de onlardan sayıca az olan toplulukların itirazları dikkate alınmaz. Çünkü devlet yönetimi varlığını sürdürmek için gerekli olan gücü ve kudreti elde etmiştir. Devlet başkanının hâkimiyeti altında bulunan toplumların yardımlaşma, dayanışma ve savaş anında gerekli olan askeri gücü sağlayabilecek konumda olmalarıyla, Müslüman olsalar dahi sayıca az olan toplumların başkana itirazlarının geçersiz olacağını savunur²²³.

Herhangi birisinin İslam devletinin başkanı olarak göreve başlayabilmesi için nass veya seçimi ön şart olarak gören Gazâli; nassın iptali anında devlet başkanının seçilerek işbaşına gelmesini gerekli görür. Gazzali'ye göre;

"...güçlü, itaat edilen ve kendisiyle yarışulamayacak sözü geçkin, o bir tarafa meyledince kitleler de onun arkasından o yöne yönelecek ve kendisine, kendisini bilmeyen, başına gelecek felaketi hesap edemeyenin dışında muhalefet edenin bulunmadığı tesirli biri ise, bir tek sahsın devlet başkanı olacak kişiye bağlılık akdinde

²²¹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 108.

²²² Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 109.

²²³ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 110.

bulunması yeterlidir. İşte bu sıfatlara sahip (haiz) itaat edilen kişiye, halk tarafından güvenilen bir tek şahsin bağlılık akdinde bulunması yeterlidir. Çünkü onun muvafakat vermesi kitlelerin muvafakati demektir. Eğer bu maksat ancak iki veya üç şahısla gerçekleştirilebiliyorsa mutlaka bunların ittifakı gerekir. Asil maksat beyat edenlerin şahsi değil onların taraftarlarıyla devlet başkanının kazanacağı güçtür. Bu da güç sahibi ve itaat edilen kişiler vasıtasıyla olabilir. Adının şu veya bu olması şart değildir. Bizim görüşümüze göre Ömer, Ebubekir'e bağlılığını bildirdiğinde, sadece onun bağlılığıyla devlet başkanlığı sözleşmesi (akdi) tamamlanmıştır. Diğerleri de onun derhal bağlılık bildirdiğini görünce arka arkaya bağlılıklarını bildirmek için ellerini uzattılar. Eğer Ömer'den başkası bağlılık bildirmeseydi ve halkın tamamı ona muhalif olsalardı veya birbirleriyle mücadele eden ve kimisi galip kimisi mağlup kısımlara ayrılсалardı devlet başkanlığı sözleşmesi yapılmış olmazdı. Çünkü sözleşmenin birinci şartı gücün sağlanması ve kalplerin taraftarlığı benimsemesi; insanların hem içlerinden hem de dıştan ifadeleriyle bağlılık bildirmeye muvafakatlerinin olmasıdır. Çünkü devlet başkanının biran önce seçilmesinin istenmesinde maksat, çeşitli arzuların çatışmasında farklı görüşlerin ortadan kaldırılarak bir noktada toplanmasıdır. Birbirleriyle çelişen ifadeler birbirine zıt ve birbirinden nefret eden duygular bir kişi üzerinde ancak o kişinin gücü ortaya çıkınca birleşir. Devlet başkanının cesareti ve galibiyeti büyüyünce insanlar üzerinde oluşturduğu korku ve mehabeti yer edince, bu birlik sağlanır. Bütün bunlar güç demektir. Güçte ancak her zaman itibar sahibi kişilerin çoğunluğunun muvafakati ile sağlanır”²²⁴.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, devlet başkanının seçimle belirlenmesi Gazâli'nin de benimsediği bir yoldur. Bu seçimde nicelik değil, nitelik ön plandadır.

1.3. Devlet Başkanında Bulunması Gereken Şartlar

Gazâli, devlet başkanlığının önemli bir konum olduğunu, dolayısıyla devlet başkanlığına gelişi güzel bir kimsenin seçilemeyeceğini belirtir. Çünkü başkan olacak kimsenin diğer insanlardan farklı birtakım özelliklere sahip olması gerekir²²⁵.

²²⁴ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 111-112.

²²⁵ Gazâli, *el- İktisad*, s. 238. Evkuran, *a.g.e.* s. 225 vd.

Bu bakımdan o, öncelikle devlet başkanında bulunması gereken özelliklerden hareketle konuyu izah etmeye çalışmıştır.

İmamın masum (yanılma, sürçme, küçük ve büyük günah işlememe) dur görüşünü savunanlara karşı şiddetle karşı çıkan Gazâli, bir takım sorularla onların bu iddialarını çürütmeye çalışmaktadır. Gazâli' ye göre imamla başkası arasında fark yoktur. Dolayısıyla imamın ismetine ihtiyaç yoktur. İmam âlim doğmadığı gibi ona vahiy de gelmez. Fakat o öğrenmiştir. Yani bizim onun öğretimine ihtiyacımız yoktur²²⁶.

Gazâli, İslam âlimlerinin imamların sıfatlarından ve imametın şartlarından bildirdiklerini on sıfatta toplamıştır. Bunların altısı yaratılıştan gelir. Yani sonradan kazanılmaz. Dört tanesi kazanılır veya doğuştan mevcut olan potansiyelle artırılır. Yaratılışla ilgili altı sıfatın bulunup bulunmayacağında şüphe ve tereddüt edilmez. Bunların var olmasını inkâr etme tasavvur edilemez²²⁷.

Gazâli, devlet başkanında bulunması gereken özellikleri, doğuştan ve sonradan sahip olması gereken özellikler diye ikiye ayırır²²⁸:

1.3.1 Devlet Başkanının Doğuştan Sahip Olması Gereken Şartlar

Bunlar, ergen olmak, akıllı olmak, özgürlük sahibi olmak, erkek olmak, Kureyş soyundan olmak ve bedensel kusurlu olmamaktır²²⁹.

1.3.1.1. Ergen Olmak(bulüğ):

Devlet başkanı çocuk olmaz ve bulüğe ermemiş bir kimsenin başkan olması düşünülemez.

1.3.1.2. Akıllı Olmak:

Devlet başkanının akıllı yani deli olmaması gerekir. Çünkü başkanlık gibi önemli bir görev sorumluluğu gerektirdiğinden, başkanının akıllı olması gerekir. Bu bakımdan deliye ve çocuğa teklif yoktur.

²²⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 86- 87.

²²⁷ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s.113- 114.

²²⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 113–114.

²²⁹ Gazali bu konuda kendisinden önceki âlimlerle paralel görüşler serdetmektedir. Örneğin ilim, adalet ve siyaset, Kureyşli olmak şartını Bakillani, Bağdadi ve Cüveyni de öne sürmektedirler.

1.3.1.3. Özgürlük sahibi olmak(hürriyet):

Devlet başkanlığı makamı halkın önemli işleri için devamlı vakit istediğinden, hürriyeti elinden alınmış bir kimsenin devlet başkanı olması söz konusu olamaz. Devlet başkanlığı sürekli halkın işleriyle meşgul olmayı gerektirdiği için, kendisi hakkında söz sahibi olmayan bir şahsın başkan olması düşünülemez.

1.3.1.4. Erkek Olmak:

Kadın için imamet söz konusu olamaz. İsterse bütün olgunlukları ve müstakil olma sıfatlarını toplamış olsun. Dolayısıyla fitratı gereği zayıf olan kadın, devlet başkanı olamaz. Devlet başkanında erkek olma şartının aranışı, yöneticide bulunması gereken ilim ve güç şartını yanı sıra, kadının halife olamaması ya da kamu hizmetlerinde istihdam edilmeyeceği anlayışıyla doğru orantılıdır²³⁰.

1.3.1.5. Kureyş Soyundan Olmak:

Gazâli, “ *İmam Kureyştendir.*” hadisine dayanarak, imamet için Kureyş soyundan olma şartının olduğunu ileri sürer. Ayrıca ona göre, devlet başkanının Kureyş soyundan gelenlerden seçilmesi hususunda Müslümanlar arasında ittifak vardır²³¹.

Burada şunu belirtmeliyiz ki, Gazali ‘nin ve kendisinden önceki âlimlerin bu konudaki en büyük dayanakları zikredilen hadistir. Devlet başkanlığına herhangi bir kavim şartına bağlama, cahiliye devri kabilecilik zihniyetinden başka bir şey olmasa gerektir. Kavmiyet unsurunun devlet başkanlığında ehliyet olarak kullanılması İslam’ ın temel kaynaklarına aykırı olacağından, Gazali gibi bir âlimin bu konuda daha dikkatli hareket etmesi lazımdır²³².

Her ne kadar Gazâli imamet için kureyş soyundan olma şartı olduğunu söylese de, Kureyşli biri bulunmadığı takdirde, diğer özellikleri taşıyan bir kimsenin de imam olacağını belirterek, bu konuda kendisin hocası olan Cüveyni’ den etkilendiği görülmektedir. Cüveyni, bu konudaki delillerin yeterli olmadığını, dolayısıyla yaygın

²³⁰ Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu yay. Ankara 2003, s. 317.

²³¹ Gazâli, *Fadaihu'l Batıniye* s. 114.

²³² Ayrıntılı bilgi için Bkz: Hatiboğlu, Mehmet Said, *Hilafetin Kureyşliliği (İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik)*, Kitabiyat Yay. Ankara, 2005, s, 80.

kanaatin aksine, bu konunun başka bir şekilde anlaşılmaya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir²³³.

1.3.1.6. Bedensel Kusurunun Olmaması (fiziki yeterlilik):

Devlet başkanı olarak seçilecek kimsede, görme, işitme ve konuşma bozukluğu ile bedensel rahatsızlıkların olmaması gerekir. Çünkü kör, sağ ve dilsiz olan bir kimse kendisine dahi çeki düzen veremez.

1.3.2. Sonradan Sahip Olması Gereken Şartlar

Gazâli' ye göre devlet başkanında sonradan kazanılması gereken sıfatlar ise şunlardır: Necde, kifaye, ilim ve vera'dır²³⁴.

1.3.2.1. Necde(yiğitlik):

Gazâli' ye göre necde; yiğitlik, kahramanlık ve yardımseverlik gibi özelliklerdir. Devlet başkanlarının yiğitliklerinden maksat güçlü olmalarıdır. Gerekli maddi imkânların bolluğudur. Orduları sevk edebilecek, kaleler yapabilecek derecede askeri varlığın bulunmasıdır. Azgınlığın, isyancıların bastırılması için; kâfirler ve dinsizlerle mücadele etmek, fitnelerin yangınlarını söndürmek için; sıkıntıların kaynaklarını şerleri ortaya çıkmadan ve zararları yayılmadan kurutmak için yeterli derecede taraftar ve desteğe sahip olmak demektir.

Gazâli, bu özelliğin halifenin maddi otoritesini sağlayan Türkler' de mevcut olduğunu ifade eder. Bu özelliğe sahip olan devlet başkanı otoritesi perçinleşir ve ona karşı olan düşmanlarını korkutur²³⁵.

1.3.2.2. Kifayet(İdare etme):

İki şey arasında kalınca orta yolu bulabilmektir. akla dayanan bir sıfat olup, zor durumlarda doğru karar vermeyi gerektiren bir sıfattır. Yani doğruyu yanlıştan, iyi kötüden ayırt edebilmektir. Gazâli bu özelliğin tefekkür ve tedebbür ile istişareye dayandığını belirtmektedir²³⁶.

²³³ Cüveyni, *el- İrşad*, s, 359.

²³⁴ Gazâli, *Fadaihu'l Batıniye* s. 115.

²³⁵ Gazâli, *Fadaihu'l Batıniye* s. 120; Çubukçu, , *a.g.m.* s.126; Gazâli, *el- İktisad*, s.177- 178.

²³⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batıniye*, s. 115; Gazâli, *el iktisad*, s.237, Çubukçu, *a.g.m.* s, 126.

a) Tefekkür(düşünme) ve Tedebbür(duruma uygun hareket etme) :

İnce kavrayış ve zekâya dayanan bir özelliktir. Bu özelliğe sahip olan devlet başkanı ileriye görerek isabetli kararlar verirse başarıya ulaşır.

b) İstişare: Gazâli'nin meşveret de dediği bu özellik, tecrübeli kişilerle yapılan görüş ve düşünce alış verişidir. Bu aynı zamanda Allah'ın Peygamberine emrettiği bir özelliktir²³⁷. İstişare eden kimsenin mertebeler arasındaki farkı bilmesi, çeşitli makam ve mevkilere kimlerin tayin edileceğini, dehasına ve akli kabiliyetine, aydınlatıcı yönü olana, kararlı, katı yürekli olana, şefkatli merhametli ve dindar olana danışarak bilir olmasıdır. Gazâli' ye göre, devlet başkanı ne kadar basiretli olursa olsun, mutlaka istişare yapmalıdır. İstişareye katılanların, akıl, zekâ ve nüfuza sahip olmaları gerekir. Her istişarenin sonucunda birtakım sonuçlar ortaya çıkar. Ona göre istişare etmemek kötü ve sakıncalı bir iştir²³⁸.

1.3.2.3. Vera' Sıfatı

Takva sahibi olmak demektir. Devlet başkanında bulunması gereken en yüksek sıfattır. Bu, bir başkasından ödünç alınmayan ve elde edilemeyen bir sıfattır. Takva sahibi olan bir başkanın, dini sağlam, akli berrak ve gönlü cömert olur. Gazâli, bu sıfatı esas ve temel bir sıfat olarak kabul etmektedir. Ona göre, başkasının takvası ve yardımı yeterli değildir. Bu bakımdan önemli olan muttaki olmaktır. Devlet başkanının temel vasfı bu olmalıdır. Bu vasfa sahip olmayan bir başkanının, tutunulacak bir yanı yoktur. Diğer sıfatlardan farklı olarak, ariyet olarak alınamadığı gibi başkasında bulunmasıyla da yerine getirilmiş olmaz. Bunun için başkasının vera'sıyla ihtiyaç giderilemez²³⁹.

Gazâli bu sığata örnek olarak, rahatsız edici sert elbise giyinmek, lüks ve rahat yaşamaktan kaçınmak, ibadetlere düşkün olmak, dünyanın aldatıcı yıldızlarından kaçınmak ile lezzet ve şehvetten kaçışı göstermektedir²⁴⁰.

Yine ona göre, vera' sadece farzlara devam etmek ve büyük günahlardan kaçınmakla da olmaz. Bu sıfatın direği adalettir. Alırken de verirken de zulümden kaçmaktır.²⁴¹

²³⁷ Ali İmran, 159.

²³⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 85.

²³⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s.117, Çubukçu, *a.g.m.* s.126.

²⁴⁰ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s.118.

1.3.2.4. İlim sıfatı

Gazâli, ilimden kasıt, temel olarak dinin bilinmesi olduğunu söyler. Gazâli'ye göre, devlet başkanı ilim öğrenmeli ve zorlukların çözümünde âlimlere danışarak doğru olanı seçebilmelidir²⁴². Hâkimiyetin zamanın ileri gelen fikir ve görüş sahipleriyle; saltanatın devrin en kuvvetli kahramanlarıyla sağlanacağını belirten Gazâli, ilim sıfatının da dönemin en ileri gelen âlimleriyle sağlanacağını vurgular. Bu özelliklerle otoritesini donatan ve istişareyi ihmal etmeyen bir devlet başkanı, iktidarını uzun süre devam ettirir²⁴³.

Gazâli'ye göre, ilim sıfatıyla donanan bir devlet başkanının işleri güzelleşir, taklidin tehlikelerinden korunur ve ortaya çıkması muhtemel fitnenin önüne geçer. Bu vasfı taşımayan bir devlet başkanının eksiklikleri yardımcılar tarafından giderilip, halkın huzurunu kaçırmamak için değişiklik yoluna gidilmemelidir. Her işte olduğu gibi bu durumda da lehte ve aleyhte oluşacak sonuçları iyi hesaplamak gereklidir²⁴⁴.

Gazâli, ilim sıfatından yoksun bir devlet başkanının şu iki noktaya dikkat etmesi gerektiğini belirtir: Bunlardan birincisi, devlet başkanının karar vermekte zorlandığı meselelerde, yardımcı müçtehitlerle istişarede bulunup, onlardan aldığı görüşlerin en isabetlisini alarak icraya koymalıdır. Buna bağlı olarak devlet başkanının ülkesinde daima yardımcı müşavirleri bulundurması gerekir²⁴⁵.

İkinci olarak ise, devlet başkanı ilim tahsil etmeye gayret göstermelidir. Elinde imkân olan devlet başkanının ilimle uğraşmasında gevşeklik göstermesi mazeret sayılamaz²⁴⁶.

Gazâli, devlet başkanının âlim olmasına gerek olmadığını söyler. Başkanda âlimlere müracaat etmeyi gerektiren bir takvanın bulunması yeterlidir. Yeter ki başkan ihtilaf edilen konularda en faziletli ve en âlim olanın görüşüne tabi olsun²⁴⁷.

Gazâli, devlet başkanlığının Kureyş soyundan birisinin olmasının şartı dışında, diğer şartların devlet başkanlığının amacını gerçekleştirmek için zorunlu ve ihtiyaç nedeniyle ortaya konulmuş şartlar olduğunu belirtir. Ona göre, bunun dışındakiler ise

²⁴¹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 119.

²⁴² Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 120.

²⁴³ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 121.

²⁴⁴ Gazâli, *el-iktisad*, s.239; Korkmaz, *a.g.e.* 117.

²⁴⁵ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 193.

²⁴⁶ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 114.

²⁴⁷ Korkmaz, *a.g.e.* s. 116.

imametın gerçekleşmesi için olmazsa olmaz şartlardır. Yukarda sayılan şartların yokluğu devlet işlerinin yürümesine engel teşkil etmektedir²⁴⁸.

1.4. Devlet Başkanının Görevleri

Gazâli, devlet başkanının daima yerine getirmesi gereken dini ve ilmi vazifeleri olduğunu bildirir. Devlet başkanı bunları inceden inceye düşünmeli, teker teker gözden geçirmelidir. Bunların devamlı yapılması için kendisini sorumlu hissetmelidir. Şayet o, bu vazifelerden birini dahi olsa bir sene devam ettirebilirse, en büyük saadetin onun olduğunu belirtir²⁴⁹.

Gazâli' ye göre devlet başkanı/ idareci olmanın gerektirdiği iki türlü görev vardır: Birincisi ilmi görevler, ikincisi ise ameli görevlerdir. İلمي olanın öncelik hakkı vardır. Çünkü ilim asıldır, amel ona bağılıdır. İلمي vazifeler de kendi içinde alt başlıklara ayrılmaktadır²⁵⁰.

1.4.1. İلمي Görevler

Gazali, ilmi vazifeleri de aşağıdaki maddelerle izah etmeye çalışır:

a) Devlet başkanının yaşadığı dünyanın geçici olduğunu bilmesi.

Devlet başkanlığı sorumluluğunu alan kimse dünyanın niçin ve ne amaçla yaratıldığını bilmesi gerekir. Hangi isteğe aday olduğunu farkına varmasıdır. Basiret sahibi herkes, bu dünyanın geçici olduğunu bilir. Bu bakımdan ibadetlerine devam etmeyen, ahiret için hazırlık yapmayan herkes, hem malı hem de kendisi açısından aldanmıştır²⁵¹.

b) Devlet Başkanının Ahiret Yolculuğu İçin Takvayı Bilmesi.

İdarecinin ahiret yolcuğu azığının takva, takva yerinin de kalp olduğunu bilmesi gerekir. Herkesten önce devlet başkanının kalbini ıslah etmesi gerekir. Çünkü organların sağlamlığı kalbe bağılıdır. Kalbin temizlenmesi de ancak dünya sevgisinden uzaklaşmakla olur. Çünkü dünya sevgisi bütün kötülüklerin kaynağıdır²⁵².

²⁴⁸ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 114

²⁴⁹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye* s. 115.

²⁵⁰ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 125; Çubukçu, *a.g.m.* s. 265.

²⁵¹ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 125.

²⁵² Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 127–128.

c) Devlet Başkanının yeryüzünü ıslah etmesi.

Devlet başkanı ıslah faaliyetine öncelikle kendisinden başlamalıdır. Kendisini ıslah edemeyen ailesini, ailesini ıslah edemeyen mahallesini, mahallesini ıslah edemeyen beldesini, beldesini ıslah edemeyen ülkesini, ülkesini ıslah edemeyen de dünyayı ıslah edemez. Bu açıdan devlet başkanı işe kalbini ve nefsinin ıslah etmekle başlamalıdır. Bunları yaparken akla ve şeriata dayanmalı, şiddet ve öfkeden kaçınmalıdır²⁵³.

Gazâli yukarıda bahsettiği ilmi vazifelerin kalpte yer edilinceye kadar teemmül etmek gerektiğini belirtir.

Devlet başkanı olan kişi, kendisine verilen görevin sorumluluklarının çok büyük olduğunun bilincinde olmalı ve bu bilinçle hareket ederek kendisine tabi olan toplumun dert ve sıkıntılarının gidermeli, onların yanlış ve hatalı şekilde yönlendirilmelerini engellemeli ve onların karşı karşıya kaldıkları kötülükleri yok etmelidir²⁵⁴.

Devlet başkanı, halkın ortak amaçlarda birleşmesini sağlayarak, olması muhtemel görüş ayrılıklarına son verecek gücü ve yetkiyi elinde bulundurmalıdır. Devlet başkanı, toplumda oluşması muhtemel olan sınıflar arasındaki uyumsuzluk ve çatışmaları giderebilecek yapıda, erdemli bir kişi olmalıdır²⁵⁵. Toplumda haksızlığa uğramış insanların itibarlarını ve ellerinden alınmış olan haklarını onlara iade edecek, kimsesiz insanlara sahip çıkacak, sorumluluğu altında bulunan insanlara rahat bir ortam sağlayacak, velisi bulunmayan kadının evlenmesine izin vererek ona dahi velilik yapacak plan tek makam, devlet başkanlığı makamıdır²⁵⁶. Bundan dolayı halk arasında haksız kazanç sağlayan, toplumun huzurunu kaçıran, insanların hak ve özgürlüklerine tecavüz eden ve devlet sınırlarını ifşa eden insanları cezalandırarak yöneticiliği süresince sabırlı ve metanetli bir politikaya göre hareket etmelidir²⁵⁷.

Gazâli'ye göre; devlet başkanı veya idarecilerin bazı zamanlarda uzlete çekilmeleri gereklidir. Çünkü uzlet devlet yöneticilerinin dinlenmesini sağlayacak bir ortamdır. Uzlete çekilen üst düzey devlet yöneticileri sakin bir ortamda dinlenmiş, bir zihin ile devletin ve milletin problemlerini çözmeye çalışırlar. Böyle bir ortama giren

²⁵³ Gazâli, *Fadaihu'l Batniye*, s. 128.

²⁵⁴ Gazâli, *Nasihatü'l Mülük*, Terc. Hüseyin Okur, Semerkand, Yay. s. 109.

²⁵⁵ Gazâli, *el- İktisat*, s.178.

²⁵⁶ Gazâli, *İhya*, C.III, s. 480.

²⁵⁷ Gazâli, *İhya*, C.IV, s. 504.

devlet başkanı, çevresinde bulunan menfaat gruplarının yönlendirmelerinden de kurtulur²⁵⁸.

Gazali, devlet başkanı öncelikle kendi nefsinde otorite kurmalı, halka adaletle hükmetmeli, onların ihtiyaçlarını karşılamak için büyük bir gayret sarf etmeli, halkının can ve mal güvenliğinin korunduğu ortamlar oluşturmalıdır²⁵⁹. "...halk bir darlıkla bir zorlukla ve bilhassa bir kıtlıkla karşı karşıya bulunduğu zaman, devlet hazinesinden onlara yardım edip onları kurtarmalıdır. İdarecilerden biri halkı bir afetle karşı karşıya bulduğu zaman bunu hemen devlet başkanına bildirmelidir..." Bu ve bunun gibi halkın çaresiz kaldığı anlarda tepkilerle karşılaşmamak için acil önlemler alınmalı ve mağdur olanların mağduriyetleri giderilmesi gerektiğini belirtir²⁶⁰.

Devlet başkanı halk tarafından kendisine karşı yapılan muhalefetlerden korkmamalıdır. Şayet böyle bir muhalefetle karşılaşırsa kendisine öz eleşiri yapmalı, bu durumun müsebbibinin kendisi olduğunu bilmelidir. Çünkü halk, başkandan art arda gelen birçok hata görmedikçe ona muhalefet etmezler. Bundan dolayı devlet başkanı kendisine tabi olan toplumun işlerini ihmal etmemelidir. Aynı şekilde devlet başkanı olan şahıs kendisini ve yakınlarını ıslah ederek işe başlamalıdır²⁶¹. Çünkü "Allah"ın halkın üzerindeki hilafetinin manası halkın ıslahıdır. Beldesinde halkının ıslahına gücü yetmeyenin dünya halkını ıslaha gücü hiç yetmez. Ev halkını ıslaha muktedir olmayanın belde halkının ıslahına gücünün hiç yetmeyeceği bellidir. Kendisini ıslah edemeyenin ev halkını ıslaha elbette gücü yetmeyecektir. Kendi nefsinin ıslahına gücü yetmeyen kişinin önce kalbinin ıslahı ve ruhi yönünün ıslahı ile işe başlaması gerekir. Kim kendini ıslah etmemiş olduğu halde başkalarının ıslahıyla uğraşmaya kalkışırsa (tamah ederse) aldanmış olur..."²⁶².

Gazâli'ye göre devlet başkanının gayesi, adaletli davranmayı unutmamak, halka zulüm yapmamak, sorumluluğu altında bulunan insanlara insafli davranmak, hayatini lüks ve israf içerisinde yaşamamak, halkın yoksulluk çekmemesi için önlemler almak olmalı, elinde bulundurduğu makamı kendisine değil halka hizmet için kullanmalıdır²⁶³.

²⁵⁸ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 392 vd.

²⁵⁹ Gazâli, *Nasihatü'l Müllük*, s. 69.

²⁶⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 121.

²⁶¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 90.

²⁶² Gazâli, *Fedaih'ul Batniyye*, s. 118.

²⁶³ Gazâli, *Nasihatü'l Müllük*, s. 38- 39.

Gazali, dünyada bütün insanların kardeşçe ve barış içerisinde yaşamasını arzu eden bir düşündürür. Fakat insanların böyle bir ortamı oluşturabilmesi için en büyük şart, iyi bir insani eğitim görmeleri ve kendilerini tanımalarıdır. Dünyada kardeşlik ve barışın sağlanmasında en önemli merkez insandır. İnsan olarak devlet başkanı öncelikle kendisini bütün kötülüklerden arındırarak kalp ve ruh yönünden mükemmel hale gelmeye çalışmalı, sonra kendisine tabi olan insanların bu şekilde gelmesi için çalışmalı, özel bir gayret sarf etmelidir. Kendisinde insani özelliklerin iyi olan tarafları bulunmayan devlet başkanını bu özellikleri diğer insanlarda araması zaman kaybından başka bir şey olmayacaktır.

İnsanların yönetim işleriyle görevlendirilmiş olan devlet başkanının prensip olarak kabul etmesi gereken şeylerden birisi de insanları kendisine hizmet ettirmek değil, onlara hizmet için gayret göstermektir. Bunu büyük topluluklara başkan olan kişiler veya küçük bir gruba başkanlık yapan kişiler de prensip olarak kabul etmelidirler. Bu prensip gereğince kendilerine tabi olunanlar, tabi olanlara hizmet etmeyi bir şeref olarak görmeli ve insanın milletine hizmet etmesiyle değerinin daha çok artacağını bilmelidirler. Gazâli, bu durumu kendisinden önce İslam tarihinde yaşamış olan sahabelerin uygulamalarını örnek göstererek anlatmaya çalışmıştır²⁶⁴.

Başkan, akraba ve yakınlarının halktan haksız yere kazanç sağlamalarına müsamaha göstermemeli, toplumdaki insanların durumlarına yakından vakıf olmalıdır. Devlet işlerinde çalışan memurların aldıkları ücretlerin dengeli olmasına dikkat etmeli, ücretleri eşit miktarda artırarak memurların maaşlarında uçurum oluşturmamalıdır. Memurların maaşlarında dengesizliğin olması, insanlar arasında kargaşa çıkmasına ve devlet işlerinin aksamasına sebep olacaktır²⁶⁵.

Devlet başkanı halkına her zaman iyi ve güzel muamele yapmalı, kanunlara aykırı hareket edenlere müsamaha göstermemeli, kendisi de kanunlara aykırı hareket etmemelidir. Halkı kanunsuz işlere teşvik etmemeli, kanunlara uymayanları engellemelidir. Geçmişte yaşanan olaylar hakkında bilgili olmalı, bu olayları kendisi ve halkı için tecrübe kabul ederek, olası bir kötü duruma maruz kalmamak için tedbirler

²⁶⁴ Gazâli, *İhya*, C.IV, s. 468.

²⁶⁵ Gazâli, *Nasihatü'l Mülük*, s. 104.

almalıdır. Devlet başkanı mütevazı, öfkesine esir olmayan, kişilik sahibi, ve merhametli olmalıdır. Emri altında bulunan yöneticilerin de halka karşı merhametli ve yumuşak davranmalarını sağlamalıdır. Devlet yönetiminde görev almış veya alacak olan kişiler, Allah korkusuyla yaşayan ve haksız kazançtan kaçınan insanlar olmalıdır. Devlet başkanı halkına karşı adil davranmalı, verdiği hükümlerde adaletli olmalıdır. İdarecinin adil olması ülkenin ömrünü uzatır, halkı huzur içerisinde yaşatır. Zulümle idare edilen ülkeler ise yıkılmaya mahkûmdurlar. Devlet başkanı suç isleyenlerin cezasını dini hükümlere göre vermeli veya verdirmelidir. Ceza verirken nassın dışına çıkması onu adaletsizliğe sevk eder. Dinin korunması ve yüceltilmesi devletin, dolayısıyla devlet başkanının görevidir. Çünkü Gazâli, İslam ülkesinin devlet başkanın peygamberin varisi olarak görür. Bu yüzden devlet başkanları peygamberin getirmiş olduğu dini ve uygulanması istenilen hükümleri korumakla yükümlüdürler. Devlet başkanı dini hüküm ve kaidelere karşı halkın tavrının nasıl olduğunu bilmeli, yapılması emredilen hükümlerin aksine hareket edenleri tespit ederek yargılanmalarını sağlamalıdır²⁶⁸. Dinin itikadi hükümlerinde herhangi bir şekilde yanılığa veya sapıklığa düşen insanların uyarılması ve düşüncelerinin düzeltilmesi devlet başkanının üzerine düşen görevlerden biridir²⁶⁶.

Devlet başkanı devlet yönetiminde ve dini yaşantıda âlimlerden nasihat dinlemeye arzulu olmalıdır. Kendisine gelen ve dertlerine çare bulunmasını isteyen halkını küçük görmemeli, problemlerini küçümsememeli konuya ciddiyetle eğilmelidir. Çünkü halkın işi her şeyden önemlidir. Devlet başkanının halkının problemlerini çözmek için uğraşması, nafîle ibadetlerden daha hayırlıdır²⁶⁷. Halktan her hangi birisinin haksız bir şekilde alınan haklarını talep etmesi durumunda mağduriyeti giderilmelidir. Devlet başkanı yönetimde kaldığı sürece dini hükümlere ters düşmeden ve muhalif olmadan halkın sevgisini ve hoşgörüsünü kazanmakla yükümlüdür. Bu durum devlet başkanının asli görevlerindedir²⁷¹. Devlet başkanının bunları yapmakla yükümlü olmasının ana sebebi Allah'ın rızasını kazanmaktır. Bunun için devlet başkanı önceden belirtildiği gibi halkına adaletli davranmalı ve her hangi bir konuda hüküm verirken tarafgir olmamalıdır. Yine aynı şekilde Allah'ın rızasını kazanmak için gayret gösteren devlet başkanı şeriat kanunlarının çizgisinden sapmamalı ve halkın rızasını

²⁶⁶ Gazâli, *Fedaih'ul Batniyye*, s. 121.

²⁶⁷ Gazâli, *Fedaih'ul Batniyye*, s. 121- 122.

kazanmalıdır. Halkın arasına girerek dertlerine yakından vakıf olmaya çalışan ve halktan birisi olduğunu hiç bir zaman unutmuyarak onların rızasını kazanan bir devlet başkanı bu şekilde Allah'ın rızasını da kazanmış olacaktır²⁶⁸.

Gazâli'ye göre; işaret edilen vasıflar kendisinde bulunmayan devlet başkanı veya üst düzey yönetici, kendisinden daha layık bir insanın o makama gelmesini sağlamalı, milletin selameti için bulunduğu makamdan feragat etmelidir. Devletin ve milletin faydasını düşünerek bulunduğu makamı daha dirayetli kişilere bırakmayı kabullenmiş, olan insan, erdemli bir insandır. Bu insan devletin ve milletin daha çağdaş yaşamasını isteyen, milletin çıkarlarını kendi şahsi çıkarlarından üstün tutan birisidir. Bir insanın bulunduğu makamdan feragat etmesi veya verilen makama kendisini layık görmeyerek kabul etmemesi ancak ilimle mümkün olacak bir şeydir²⁶⁹.

Devlet başkanlığı makamı yalanı ve hatayı kabul etmeyen bir makamdır. Bunun için bu makamda bulunan kişi, doğru sözlü ve gerçekçi olmayı ilke olarak benimsemelidir. Bu makamda bulunan kişinin devletin ve milletin geleceğini düşünerek hareket etmesi gerekir. Bu yüzden milleti felakete sürükleyecek olan yanlış politikalara sapmamalı, dürüstlük ve doğruluk ilkelerinde hiç bir şekilde taviz vermemelidir.

1.4.2. Ameli Görevler

Ameli vazifelerin çok olduğunu belirten Gazâli, idare görevini üstlenen devlet başkanının inanç ve davranışları arasında tutarlılık bulunması gerektiğini söyler. Yani kendisi için razı olmayacağı bir şeyi halkı için de istememek gerekir.

Yine o, devlet başkanının Allah' a itaat etmesi gerektiğini, bu itaatin lafta kalmayıp, söz ve davranışlara yansıtılması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, Allah' a itaat, onun mahlûkatına iyi davranmayı gerektirir. Halkına adil davranmayan bir devlet başkanının, onlardan helallik almadığı müddetçe iflah olamayacağını belirtir. Bu bakımdan inanılan değerlerin yaşama geçirilmesi devlet başkanı için kaçınılmazdır²⁷⁰.

Gazâli'ye göre, devlet başkanının yerine getirmesi gereken ameli vazifeleri şunlardır:

²⁶⁸ Gazâli, *İhya*, C.I, s. 164.

²⁶⁹ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 677.

²⁷⁰ Gzali, *Fedaih'ul Batniyye*, s. 131.

Devlet başkanının âlimlerin şahsına ve görüşlerine değer verip, onlara teşekkür etmesi. Devlet başkanının halkının sorunlarının çözümünü küçümsememesi ve derhal çözüme kavuşturmasıdır. Çünkü halkın işi onun için her şeyden önemli olmalıdır.

Devlet başkanı üstlendiği vazifesinin önemli bir makam ve fırsat olduğunu bilerek, ibadet amacıyla bir yönetim sergilemelidir. Çünkü idarecinin tevazu, adalet, nasihat ve şefkat gibi konularda Müslümanlara davranma fırsatı vardır.

Devlet başkanı yapacağı işlerde merhameti daima kabalığın önünde tutmalıdır.

Devlet başkanının en önemli gayelerinden birisi de şeriata uygun bir üslupla halkın rızasını ve sevgisini kazanmaktır.

Bu vazifelerden biri de devlet başkanlığı makamının dünya ve ahiretteki faydalarının büyüklüğü yanında tehlikesinin de büyük oluşunu bilmesidir.

Devlet başkanının en az ihtiyaç duyacağı işlerden birisi de otorite gereği insanları korkutmasıdır.

a) Devlet başkanının halkıyla empati yapmalıdır²⁷¹.

b) Devlet başkanı, adil bir yönetim sergilemesi için alim, fakih ve mutasavvıflardan oluşan bir danışma heyetini bulundurmalıdır²⁷².

c) Devlet başkanı halkın ihtiyaçlarını beklemezsizin gidermelidir²⁷³.

d) Devlet başkanı kanaat sahibi olup her türlü lüksten kaçınmalıdır²⁷⁴.

e) Devlet başkanı dinin emrettiği ibadetleri yapmak ve halka iyi davranmakla mükelleftir²⁷⁵.

f) Devlet başkanı halkı İslam'a aykırı olarak razı etmemelidir²⁷⁶.

g) Devlet başkanı devrin âlimlerin ve de geçmiş âlimlerin nasihatlerine kulak vermelidir²⁷⁷.

²⁷¹ Gazâli, *Nasihatu'l Müllük*, s.46; Korkmaz, *a.g.e.* s. 128 vd.

²⁷² Gazâli, *Nasihatu'l Müllük* s.47; Gazâli, *Fedaihu'l Batniyye*, s. 132.

²⁷³ Gazâli, *Nasihatu'l Müllük* s. 48.

²⁷⁴ Gazâli, *Nasihatu'l Müllük* s. 48.

²⁷⁵ Gazâli, *Nasihatu'l Müllük*, s. 49.

²⁷⁶ Gazâli, *Nasihatu'l Müllük*, s.50; *Fedaihu'l Batniyye*, s. 136.

²⁷⁷ Gazâli, *Fedahu'l Batniyye*, s. 137; Gazâli, *Nasihatu'l Müllük* s. 51- 52.

h) Devlet başkanı öfkelerini yenip, affedici olmalıdır²⁷⁸.

Devlet başkanı olan kişi, kendisine verilen görevin sorumluluklarının çok büyük olduğunun bilincinde olmalı ve bu bilinçle hareket ederek kendisine tabi olan toplumun dert ve sıkıntılarını gidermeli, onların yanlış ve hatalı şekilde yönlendirilmelerini engellemeli ve onların karşı karşıya kaldıkları kötülükleri yok etmelidir²⁷⁹.

Devlet başkanı, halkın ortak amaçlarda birleşmesini sağlayarak, olması muhtemel görüş ayrılıklarına son verecek gücü ve yetkiyi elinde bulundurmalıdır. Devlet başkanı, toplumda oluşması muhtemel olan sınıflar arasındaki uyumsuzluk ve çatışmaları giderebilecek yapıda, erdemli bir kişi olmalıdır²⁸⁰. Toplumda haksızlığa uğramış insanların itibarlarını ve ellerinden alınmış olan haklarını onlara iade edecek, kimsesiz insanlara sahip çıkacak, sorumluluğu altında bulunan insanlara rahat bir ortam sağlayacak, velisi bulunmayan kadının evlenmesine izin vererek ona dahi velilik yapacak²⁸¹ olan tek makam, devlet başkanlığı makamıdır. Bundan dolayı halk arasında haksız kazanç sağlayan, toplumun huzurunu kaçıran, insanların hak ve özgürlüklerine tecavüz eden ve devlet sırlarını ifşa eden insanları cezalandırarak yöneticiliği suresince sabırlı ve metanetli bir politikaya göre hareket etmelidir²⁸².

Devlet işlerinde çalışan memurların aldıkları ücretlerin dengeli olmasına dikkat etmeli, ücretleri eşit miktarda artırarak memurların maaşlarında uçurum oluşturmamalıdır. Memurların maaşlarında dengesizliğin olması, insanlar arasında kargaşa çıkmasına ve devlet işlerinin aksamasına sebep olacaktır²⁸³.

2. DEVLET BAŞKANI İLE HALKA ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Gazâli, yönetilenleri iki bölümde ele alır: bunlardan birisi halk, diğeri âlim sınıfıdır.

2.1. Halk ile olan ilişkiler

Gazâli' ye göre insan, tabiatı gereği toplu yaşamak zorundadır. Bu mecburiyet ister içtimai, ister iktisadi olsun insanın yaratılışında vardır. Ona göre Allah,

²⁷⁸ Gazâli, *Nasihatü'l Müllük*, s. 139.

²⁷⁹ Gazâli, *Nasihatü'l Müllük*, s. 52–53.

²⁸⁰ Gazâli, *el İktisad*, s. 271.

²⁸¹ Gazâli, *ihya*, C.III, s. 480.

²⁸² Gazâli, *ihya*, C.IV, s.504.

²⁸³ Gazâli, *Nasihatü'l Müllük*, s. 104.

peygamberlerle melikleri, diğler insanlara nazaran daha üstün yaratmış; bunlardan Peygamberleri, ilahi hükümleri halka öğretmekle, melikleri ise, insanlar arasındaki münasebetleri düzenlemek ve adaleti tesis etmekle görevlendirmiştir²⁸⁴. İdarecilerin, deruhte ettikleri görevin şuurunda olarak halka yumuşak muamele etmeleri, sorunlarıyla alakalanarak ızdıraplarını gidermeleri gerekir. Bu meyanda, devlet başkanı zaman zaman tebdil-i kıyafetle halkın içine girmeli, onların dilek, temenni ve şikâyetlerini dinlemelidir. *Zaman* zaman halkla birlikte toplantılar tertip etmelidir. Kendisiyle, görüşme talebinde bulunanlarla arasındaki engelleri kaldırmalı, bu konuda halka azami kolaylığı göstermelidir. Bilinmelidir ki, ülkede otoritenin sağlanması, insanların mutlu ve huzurlu olması, ancak maiyetindekilerin halinden haberdar bir devlet başkanı sayesinde mümkündür²⁸⁵.

Devlet başkanı, tebaasının maruz kaldığı kitlik, kuraklık, yangın, su baskını ve zelzele gibi hallerde derhal yardıma koşmalı, devletin hamiyetperverliğini göstermelidir. Zarara maruz kalanlardan vergi almayarak onların, devlete karşı olan muhabbet ve sadakatlerini kazanmalıdır²⁸⁶. Başkanı, halkına karşı daima baba ile oğul arasında olması gereken davranışlarda bulunmalı²⁸⁷ ve yapacağı her tasarrufta da su ölçülere riayet etmelidir.

Bunlar, kendisine yapılmasını istemediği şeyleri, idaresi altındakilere yapmaması, lüzumlu olan ilimlerin tahsilini talep etmesi, aşırı derecede mal ve servet toplama peşinden koşmamasıdır. Zira çoğu kez halk, kendisini idare edenleri taklit ve takip eder. Bu bakımdan, idarecilerin hal ve hareketlerine, azami derecede dikkat göstermeleri gerekir²⁸⁸. Toplumun siyasi yapısı üzerinde ciddiyetle duran Gazâli, halkı şu üç sınıfa ayırmaktadır.

- 1- Yaptığı her işte, taklididen başkasını beceremeyen ve onunla yetinen avam,
- 2- İlliyyun⁽²⁸⁹⁾ makamına ulaşan gönül sahipleri,
- 3- Kendi akıllarının doğrultusunda hareket edenler.

²⁸⁴ Korkmaz, *a.g.e.*, s.74.

²⁸⁵ Korkmaz, *a.g.e.*, s.74.

²⁸⁶ Gazâli, *Nasihatü'l Mülük*, s. 167.

²⁸⁷ Gazâli, *Fedaihu'l Batniyye*, s. 213 vd.

²⁸⁸ Gazâli, *Nasihatü'l Mülük*, s. 144.

²⁸⁹ Cennetin en yüksek tabakası anlamına gelir.

Bunlar akıllarının seviyesine ve onu kullanma durumuna göre değerlendirilirler. Yarım akıllı olup, onunla hareket eden, yarım doktor gibi tasarrufta bulunur ki, bu bir noksanlıktır. Kamil akla sahip olup, onu meşru olmayan yönde kullanan da şeytan gibi aklını kötüye kullandığı için o da hatadır. Bu bakımdan sırf akılla hareket etme, Gazâli sisteminde kabul edilmemiştir. Doğruyu taklit eden ehl-i taklid ile, illiyun makamına ulaşan akıl sahipleri kurtuluşa erenlerdir. Makamların en üstünü olan illiyun makamına ancak, her asırda bir veya iki kişi nail olabilir²⁹⁰.

Gazâli'ye göre toplum içerisinde herhangi bir kimse, devlet başkanı veya devlet yönetiminde bulunanlar tarafından herhangi bir haksızlığa uğramış ise kendisine yapılan bu haksızlığı gerekli makamlara bildirmesi lazımdır. Ancak yapılan haksızlığı giderecek kişi veya makamlar haricinde başka kişi veya makamlara bildirmesi hiçbir anlam ifade etmez. Devlet başkanı adaletle hüküm vermemiş olsa bile aleyhinde konuşulmamasını prensip haline getirilmesini tavsiye eder²⁹¹.

2.2. Ulema İle Olan İlişki

Gazâli Devlet başkanıyla, halkın ileri gelen ilim adamlarının aralarındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini anlatırken bu ilişkide ilim adamlarının dikkat etmeleri gereken şeylerin vatandaşlık görevlerinden olduğunu belirtir. Ona göre devlet başkanına bütün halk gibi ilim adamı da itaat etmelidir. Fakat ilim adamının devlet başkanına itaati, dalkavukluk ve çıkarıcılık şekline dönmemelidir. İlim adamlarının konumları gereği sultanlarla daha çok ilişki kurmaları, onların bu gibi tehlikeli durumlarla sıradan insanlardan daha fazla karşı karşıya gelmelerine yol açar. İlim adamları herhangi bir yanlış anlaşılma ile karşı karşıya kalmamak için devletin üst kademeleriyle olan ilişkilerinde çok dikkatli olmalıdırlar. Çünkü halkla devlet büyükleri arasında bir nevi temsilcilik görevi onların üstündedir.

İlim adamlarının devlet başkanı veya devletin üst düzey yöneticileriyle ilişkileri sınırlı olmalıdır. Devlet büyüklerinin işlerine fazla karışmalı ve onların aralarında çok bulamamalıdırlar. Devlet başkanı ve devlet büyükleriyle, şahsi menfaatler uğruna değil, onlara nasihat etmek, işlemiş oldukları veya işleyebilecekleri hatalarında uyarmak ve haksız yere yapılmakta olan zulmü durdurmak için ilişki kurulmalıdır. Gazâli,

²⁹⁰ Korkmaz, *a.g.e*, s, 75.

²⁹¹ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 438- 439.

kendisinden önce yaşamış olan takva sahibi ilim adamlarını hayatlarından örnekler vererek bu durumu daha da netleştirmeye çalışır. Devlet başkanı veya devlet büyükleriyle her zaman beraber olunamayacağını ve her zaman fikir beyanında bulunulamayacağını savunur. Devlet başkanının diğer milletlerin ve devlet başkanlarının nazarında ve kendi halkının nazarında saygınlığını ve otoritesini korunması gereklidir. Devlet başkanına fikir beyanında bulunulduğu zaman bu, halkın genel yararı ve sıkıntılarının giderilmesi yönünde olmalıdır.

Gazâli devlet başkanıyla veya devlet büyükleriyle ilişki içerisinde bulunan ve halkın temsilcisi konumunda olan ilim adamlarının nelere dikkat etmeleri gerektiğini her fırsatta belirtmiştir. Devlet başkanının çevresinde bulunan insanlar devlet başkanıyla ilişkilerini tamamen dini hükümlere göre belirlemelidirler. Şayet devlet başkanı halkına adaletli davranmıyor, adaletli ve helal kazanç sağlamıyorsa halkın ileri gelenleri ve devletin üst kademesinde buluna insanlar zorunlu durumlar hariç devlet başkanıyla ilişkilerini sınırlandırmalıdır. Halkın ileri gelenleri ve ilim adamları devlet başkanının yapmış olduğu hatalarda onu uyarmalıdır. Bunun haricinde devlet başkanıyla fazla görüşmemelidirler. Aksi durumlarda devlet başkanının yaptığı zulümlerde itiraz edememek gibi bir tehlikeyle karşılaşılır ki bu dini hükümlerin uygulanamaması açısından tehlike arz eder²⁹². Bu tehlikeden dolayı Gazâli, devlet başkanı ve devlet büyükleriyle tanışıp, samimi olmaktansa onlarla hiç görüşmeyip tanışmayı daha üstün görmektedir²⁹³.

Gazâli, devlet başkanı ve devlet büyükleriyle yakınlaşmaya dini hükümlerin tehlikeye düşebileceği insanın karakter zafiyetine uğrayabileceği korkularından dolayı şiddetle karşı çıkmıştır. Fakat bazı hatalı durumların düzeltilmesi için ilişki kurmakta bir sakınca yoktur. Bu durumda zalim olan devlet başkanıyla bile ilişki kurulabilir²⁹⁴.

Devlet başkanının bilmediği şeyleri ilim adamlarının öğretmesi, onların asli görevlerindedir. Şayet devlet başkanı yaptıkları icraatların dindeki hükmünü, biliyorsa o zaman ilim adamlarına düşen görev; onları icraatlarında dini hükümlere uymamasının cezasını hatırlatarak korkutmaktır. Aynı şekilde devlet başkanı halka karşı yapılan

²⁹² Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 268- 273.

²⁹³ Gazâli, *ihya*, C.IV, s. 306.

²⁹⁴ Gazâli, *ihya*, C.IV, s. 318.

zulümlerden ve zulmü artırıcı davranışlardan habersiz ise onu uyarmak gerekli bilgileri vermek ilim adamlarının görevlerindedir²⁹⁵.

Gazâli, ilim adamlarının üstüne düşen görevlerin neler olduğunu, devlet erkânıyla ilişkilerini nasıl olması gerektiğini vs, yaşadığı tecrübi bilgilere dayanarak ve geçmişte yaşayanlardan örnekler vererek anlatırken, kendi zamanında yaşayan ve sonraki zamanlarda yaşayacak olan ilim adamlarına devlet erkânıyla karacakları ilişkilerde nasıl davranmaları gerektiği hususunda yol göstermiştir²⁹⁶.

Toplumun varlığını devam ettirip çözümlmesine engel olan ahlaki yapının korunmasında ve yaşanmasında en önemli görev ilim adamlarına düşmektedir. İlahiyatçı, hukukçu, filozof ve tasavvuf alanıyla uğraşan ilim adamları bu görevi en çok üstlenenlerdir. Toplumun ahlak yapısını ve inancını sarsacak ve yıpratacak olan fikirleri ileri süren ve bundan maksadı gerçek ilim değil zihinleri karıştırmak olan kişilerin engellenmesi toplumun huzurlu bir şekilde varlığını devam ettirmesi için şarttır. Gazâli, ilim adamının bozuk karakterli olmasını kabul edemez. Çünkü böyle bir durum toplumun yıkılmasına sebep olur²⁹⁷.

İlim adamları toplumun nabzı olarak algılanmıştır. Toplumun vereceği kararı etkilemede önemli role sahiptir. Şayet ilim adamları kendi üzerine düşen görevleri hakkıyla yerine getiremez iseler, toplumun gelecekte varlığını devam ettirebilme olasılığı zayıflar. Bu yüzden ilim adamlarının devlet başkanına karşı koyacakları tavır, halkın tavrı olacağından dolayı çok dikkatli davranmalıdırlar.

Devlet erkânına karşı sergilenen olacak olan tavır, onların dini inançlarına ve yaşantılarına göre olmalıdır. Devlet başkanının ve yardımcılarının yapmış oldukları hataları desteklemeyerek ve hoş görmeyerek onların yapmış oldukları kötülükleri ve haksızlıkları bildirmek suretiyle halkın rahatsızlıklarını bilmelerini sağlamak, her dindar insanın görevidir²⁹⁸. İlim adamları bu durumda halka rehberlik yaparak yöneticilerin ihmalkâr davrandıkları konularda onları uyarırlar.

İlim adamları devlet başkanına her şartta ve her zaman doğru olanı söylemelidirler. Böyle davranan insanların devlet başkanlarıyla yakın ilişkiler kurmasında hiç bir sakıncalı durum yoktur. İslam tarihinde yaşamış olan peygamberin

²⁹⁵ Gazâli, *ihya*, C.IV, s. 320.

²⁹⁶ Abdül Kayyum, *İmam Gazâli'nin Mektupları*, İnkılap Yay. İstanbul, 2002, s. 21 vd.

²⁹⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, 45–46.

²⁹⁸ Gazâli, *İhya*, C.I, s. 352.

en büyük yardımcıları olan sahibiler ve onları takip eden büyük ilim adamlarının devlet büyüklerine karşı sergilemiş oldukları tavırların örnek alınmasının gerekli olduğunu söyleyen Gazâli, devlet büyükleriyle beraber olduğunda onlara yalnızca doğruların söylenmesini büyüklüğün ve yüceliğin bir işareti olarak görür. Devlet başkanıyla halkın arasına sözcü olarak yerleştirdiği ilim adamlarının devlet başkanı ve devlet büyükleriyle hangi durumlarda ilişki kurmalarını belirttiği gibi bu ilişkinin sınırlarını da çizmiştir.

Devlet başkanıyla çok yakın bir ilişki kurulduğu zaman onun gösterdiği yakınlık ve dostluğun çok kısa süreli olabileceğini her zaman akılda tutmanın ve ona göre tedbir almanın faydalı olduğunu savunur. Ona göre devlet başkanıyla kurulan ilişkide çok dikkatli olunmalıdır. Kişi, kendisine gösterilen yakın ilgiye güvenerek devlet başkanıyla ona çok daha yakın olan ailesinin ve askerlerinin arasına girme cesaretini göstermemelidir. Çünkü bu şekilde davranan bir kişinin bu ilişkisi kendisine büyük bir darbe vurur ki, bu darbenin etkisinin kişiyi hayat boyu mağdur edeceğini belirtir²⁹⁹.

Devlet başkanıyla her şeye rağmen kurulan ilişkilerde dikkat edilmesi gerekenleri şöyle sıralar:"...*Hükümdarlarla oturma, eğer onlarla oturursan onun edebi, gıybeti terk etmektir. Yalandan kaçınmak, sırrı korumak ihtiyaçları azaltmak, konuşulan kelimeleri seçmek, hitapta düzgünlük ve irabı ihtiyar etmek gerekir. Padişahların ahlakını müzakere etmek, az şaka yapmak ve onlardan çok sakınmak...*"

Devlet başkanı sevgi ve dostluğu açıktan gösterse bile yukarıda işaret edilen hususlara dikkat edilmelidir³⁰⁰.

Gazâli'nin ilim adamlarının devlet başkanı veya devlet büyüğüyle kuracakları ilişkiler konusunda bu kadar titiz olmasının nedeni; ilim adamının kendisine zarar geleceğinden çekinerek devlet başkanına doğru şeyleri söyleyemeyeceği endişesi ve bu durumun hem ilim adamının şahsında ilme, hem de halka zarar vereceği korkusudur. Bundan dolayı âlim, devlet başkanı tarafından gelen hediye veya yardımı kabul edip etmemekte de dikkatli davranmalıdır.

Gazâli 'ye göre devlet başkanı tarafından gönderilen yardımı veya hediye alan ilim adamı veya halkın ileri gelenlerinden olan kişi şu hususlara dikkat etmelidir:

²⁹⁹ Gazâli, *ihya*, C.IV, s. 503.

³⁰⁰ Gazâli, *ihya*, C.IV, s. 504.

1. Devlet başkanının gönderdiği yardımın onun tasarrufuna nereden geldiğinin araştırılması,
2. Kendisine yardım edilen kişinin bu yardımı hangi sıfatla aldığı,
3. Kendisine gönderilen miktara layık olup olmadığına, dikkat etmesi gerektiğini belirtir.

Halkın temsilcisi durumunda olan insanların, bu önerilere uymalarının hem halkın hem kendilerinin yararına olacağını belirtir. Gazâli, halk arasında yaşamını sürdüren bazı kimselerin devlet başkanının yaptırmış olduğu ve umuma açık olan hizmetleri dahi sırf devlet başkanının adaletsiz davranarak yaptırabileceği korkusuyla kullanmamış olduklarını örnek göstererek fikrini kuvvetlendirmiştir³⁰¹.

³⁰¹ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 264.

SONUÇ

Gazâli, gerek şahsiyeti ve gerekse bıraktığı ilmi eserlerle üzerinde daha çok sayıda ilmi çalışmalar yapılmaya müsait olan bir âlimdir. Devrin en gelen ilim müesseselerinden olan Nizamiye Medresesi'nden aldığı birikimle, her türlü siyasi, dini ve içtimai akımlarla mücadele etmiştir. Bu sayede, yaşadığı dönemde dini ve ilmi noktada en yüksek konuma erişmiştir. Akıllı ve zeki bir kişiliğe sahip olan Gazâli, eserlerinde ileri sürdüğü fikirlerle birçok ilim adamını etkilemiştir. Gazâli, fıkıh, kelim, felsefe, tasavvuf, ahlak mantık ve siyaset alanında birçok eser telif etmiştir.

Gazali'nin çok yönlü kişiliği ve eserleri üzerindeki değerlendirmeler de farklı olmaktadır. Kimileri onu, müspet ilme ve felsefeye en büyük darbeyi vuran ve böylece İslam dünyasının gerilemesine yol açan bir insan olarak görürken, onun hiçbir orijinalitesinin olmadığını savunur. Gazali üzerindeki bu farklı bakış açılarının bizce en önemli sebebi, Gazali' nin yaşadığı politik çağda takındığı tavidir. Çünkü o, konjoktüre göre hareket etmiştir.

Gazâli'nin siyaset düşüncesi bağlamındaki, imamet ve din- devlet ilişkileri konularındaki görüşleri, yaşadığı kültürle ve kendisinden önceki âlimlerle paralellik arz etmektedir. Gazâli siyasi düşüncelerini, yaşadığı dönemin iç karışıklıkları ve hiçbir zaman taviz vermeden bağlı kaldığı İslam dininin hükümleri net olarak belirlediği anlaşılmaktadır. Gazâli, yaşadığı dönemdeki sorunlara kayıtsız kalamamıştır. O, yaşadığı dönemdeki sorunları halletmek için, akla ve nakle dayalı yorumlar getirerek belirli çözüm önerileri sunmuş, böylelikle kendisinden sonra gelen ilim adamlarına da rehberlik etmiştir.

Gazâli düşüncesinde, din ile siyasetin ikiz kardeş olduğunu anlamaktayız. Aynı zamanda siyasetle dinin birbirinden vazgeçilmez iki öge olduğunu, dolayısıyla biri olmadan diğersinin tam olarak anlaşılamayacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Yine Gazâli düşüncesinde, siyasi uygulamalarda dini hükümlere yer vermek gerektiğini görüyoruz. Çünkü din, farklı yapılarıdaki ve soylardaki insanların birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmelerinde önemli bir güce sahiptir. Devlet yönetiminde uygulanan siyasi hükümler, dini hükümlerle paralel olmalıdır.

Gazâli siyaset düşüncesinin özünü din oluşturmaktadır. Çünkü siyasi düzenin devamı ancak dini ilimlere dayanmaktadır. Devletin bekası, insanların ahlaklı ve faziletli davranmasına bağlıdır. Bu devamlılık da ancak dinle sağlanabilir.

Gazâli, siyaseti toplumu birleştirici ve yönlendirici etkisinden dolayı ilimlerin ve sanatların en üstünü olarak kabul etmiş, siyaset ilminin çok iyi bilinmesini ve uygulanmasını savunmuştur. Gazâl' i siyasetinde, dini referans olarak almayan bir siyasi otoritenin, ömrünün az olacağı görülmektedir.

Devrindeki siyasi buhrandan dolayı, çeşitli ekollerle- mevcut otorite lehine- ilmi mücadeleye girişen Gazâli, bu konuda oldukça etkili olmuş ve bu sayede siyasi otoritenin takdirine mazhar olmuştur. Gazâli'nin bu şöhretinde kuşkusuz Batıni faaliyetlerin etkisi göz ardı edilemez. Özellikle siyasi otoritenin talimatıyla dönemin halifesine yazdığı el- Müstazhiri adlı eser bunun en önemli kanıtıdır.

Gazâli düşüncesinde, devletin vazifesi, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu hazırlamak için, sadece dini hükümleri uygulamakla yetinmeyip, aynı zamanda toplumdaki dini bilgi seviyesinin yükseltilmesi için gayret göstermek olmalıdır.

Gazâli siyaset düşüncesinin asıl amacı, fert-toplum ilişkisini sağlamanın yanında ahiret saadetini de temin etmektir. Yani devletin amacı, Allah'ın emirlerini yaşatmak suretiyle, halkın mutluluğunu temin etmektir. Buna göre siyaset dini hükümlerin bilinmesi ve bu hükümlerin sık sık değişen hayat şartlarına göre uygulanmasıdır. Toplumsal düzenin devamı için din vazgeçilmez bir öğedir.

Gazâli siyaset düşüncesinde, bir toplumun başında mutlaka bir devlet başkanının bulunması gerekir. Zira din ve dünya işlerinin düzeninin ancak devlet başkanının varlığıyla mümkündür. Devlet başkanı her türlü meşruiyetin kaynağı olarak tek olmak zorundadır. Devlet başkanının tayini nassla değil, seçim veya veliahtlık yoluyla olmalıdır. Devlet başkanının seçimle belirlenmesi halinde, kullanılacak oyların sayısından çok, oyları kullananların sosyal ve siyasi ağırlıklarının önemli olduğunu belirtir. Çünkü devlet başkanlığı seçiminde kemmiyet değil keyfiyet önemlidir.

Sonuç olarak Gazâli, devlet başkanlarına yazdığı nasihatnamelerle, devlet başkanı olacak kişilerde aranan şartların neler olduğunu, devlet başkanının ahlaki yapısının nasıl olması gerektiğini, devlet başkanı ve halk ile âlimler arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği yönünde vaazı nasihatler sunmuştur. Gazali'nin bu konudaki görüşlerinden onun, kendisinden önceki âlimlere paralel olarak, mevcut statükoyu korumak istediği anlaşılmaktadır.

BİBLOGRAFYA

- ABDULHAMİD, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay. İstanbul, 1983.
- ABDURRAZİK, Ali, *İslam' da İktidarın Temelleri*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Birleşik Yay. İstanbul, 1995.
- ABDÜL, Kayyum, *İmam Gazâli'nin Mektupları*, Terc. İnkılap Yay. İstanbul, 2002.
- ACAR, Abdurrahman, *İmam Gazâli'nin Bağdat'ı Terketmesinde Siyasi Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler*, İslami Araştırmalar, Gazâli Özel Sayısı, Ankara, 2000.
- ALTUNTAŞ, Halil- Şahin, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 6.Baskı, Ankara, 2007.
- AYDIN, Mehmet, *İslam Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları Yay. İstanbul, 2000.
- AYDIN, Ali Arslan, *İslâm İnançları Ve Felsefesi*, Çağrı Yay. İstanbul, 1980.
- BAĞDADİ, Ebu Mansur Abdulkahir, *Usulu'd- Din*, İstanbul, 1928.
- BAKİLLANİ, Ebubekr Muhammed b. Tayyib, *Temhiydu'l- Evail ve Telğisu'd- Delail*, I. Baskı, Beyrut, 1987.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *Gazali Özel sayısı*, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2000.
- CÜVEYİNİ, Ebu'l- Meali Ziyaeddin Abdu'l- Melik b. Abdullah, *Kitabu'l İrşad*, Beyrut, 1985.
- ÇAĞATAY, Neşet- Çubukçu, İbrahim Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara. 1965.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazâli" Mad. D.İA., XIII, İstanbul 1996.
- ÇALIŞKAN, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2003.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, A.Ü.F. Yay. Ankara. 1989.
-, *Gazzâlî ve Batınilik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.

-, *Gazâli Ve Siyaset*, A.Ü.İ.F.D. S. 3- 4, Ankara, 1951.
-, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara, 1983.
- DABAŞI, Hamid, *İslam'da Ortorite*, (Terc. Süleyman E. Gündüz), İnsan Yay. İstanbul, 1995.
- EL- MAVERDİ, Ebu'l Hasan, *Siyaset Sanatı*, (Tashih, Mustafa Sarıbyık), İstanbul 2000.
- EVKURAN, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005.
- GAZALİ, *Batınlığın İç Yüzü*, (Çev. Avni İlhan), T.D.V. Ankara. 1993.
-, *El-İktisad Fi-l İtikad*, Çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.
-, *Fatihatu'l Ulum*, (Çev. Abdulkadir Akçiçek), Gonca Yay. İstanbul, 1984.
-, *İhya-ı Ulum'ud-Din*, C. 1.2.3.4. (Çev. Ali Arslan, Arslan), Yay. İstanbul, 1971.
-, *Kimya-yı Saadet*, (Çev. A.Faruk Meyan), Bedir Yay. İstanbul, 1969.
-, *Mearicü'l Kuds*, (Hakikat Bilgisine Yükseliş), (Terc. Serkan Özbudun), İnsan Yay. İstanbul, 1998.
-, *Nasihati'l Mülik*, (Devlet Başkanlarına Nasihatler), (Çev. Osman Şekerci), Sinan Yayınevi, İstanbul, 1969.
-, *Alemlerin Sırrı*, (Çev. Naim Erdoğan), Hisar Yayınevi, İstanbul, 1976.
-, *Filozofların Tutarsızlığı* (Tehafüt El- Felasife), (Mütercim, Bekir Sadak), Ahsen Yay. İstanbul, 2002.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, S. 68-69, Kitap Dünyası, İstanbul, 2000.
- GÖLCÜK Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Vakfı Yay. Konya, 1998.
- GÜLER, İlhami, *Politik Teoloji Yazıları*, Kitabiyat Yay. Ankara, 2002.

HATİBOĞLU, Mehmed Said, *Hilafetin Kureyşliliği- İslam'da İlk siyasi Kavmiyetçilik*, Kitabiyat Yay. Ankara, 2005.

İslam' da Siyaset Düşüncesi, Tükçesi Kazım Güleçyüz, İnsan yay. İstanbul, 1995.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah*, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1973.

....., İ.A., Selçuklular Mad., 10.C, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1980.

KORKMAZ, Fahrettin, *Gazâli'de Devlet*, T.D.V. Ankara, 1995.

KÖYMENİ, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

KURTOĞLU, Zerrin, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yay. İstanbul, 1999.

MÜCAHİD, Huriye Tevfik, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, (Terc. Vecdi Akyüz), İz. Yay. İstanbul, 1995.

NİZAMÜ'L MÜLK, *Siyasetname*, (Terc. Nurettin Bayburtlugil), Dergah Yay. İstanbul, 1987.

NİYAZİ, Mehmed, *İslam' da Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay. İstanbul, 1994.

NUMANİ, Allame Şibli, *İslam'ın Fikir Kılıcı Gazali*, (Terc. Yusuf Karaca), Baytan Kitabevi, İstanbul, Trsz.

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay. İstanbul 2002.

OKUR, Hüseyin, *Yöneticilere Altın Öğütler*, Semerkant Yay. İstanbul, 2004.

ORMAN, Sabri, *Gazali*, İnsan Yay. İstanbul, 1986.

....., *Gazali'nin Hayatı ve Eserleri*, Gazali Özel Sayısı, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2000.

ÖZERVARLI, M. Sait, "Gazâli" mad. D.İA. XIII, İstanbul 1996.

ÖZTEKİN, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Antalya, 2003.

- ROSENTHAL, Erwin I.J. *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, (Türkçesi: Ali Çaksu), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- SEVİM, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T.T.K. .Ankara, 1995.
- SÜBKİ, Taceddin Abdülvehhab b. Ali, *Tabakatü's- Şafi'iyeti Kübra*, c. I- VII, Kahire, 1323- 24.
- ŞİRVANİ, Harun Han, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, (Terc. Ali Kuşçu), Nur, Yay. Ankara 1965.
- TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yay. İstanbul, 1988
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1995.
- UĞUR, Ahmet, *İmamı Gazâli'nin Yaşadığı Devir*, Kayseri, 1988,
- WATT, Montgomery W, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. Ruhi Fırlalı), S. 275, Ümran Yay. Ankara, 1981.
-, Müslüman Aydın, (Çev. Hanifi Özcan), D.E.Ü. Yay, İzmir, 1989.
- www. Ghazali Org, Leonard, Bider , Al- Ghazali's, Theory Of İslamic Goverment, Karachi, Pakistan.
- www. Ghazali Org., Sherwani, El- Ghazali, On The Theory And Practice Of Politics, 1935.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kelâm" Mad., D.İ.A., XXV, Ankara, 2002.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *Gazâliye Göre Nazari Ve Tatbiki Siyaset*, A.Ü.F.D. Sayı 3-4, Ankara, 1951.
- YURDAGÜR, Metin, "Ebu'l Huzeyl El-Allaf Mad., D.İ.A., X, 330-332, İstanbul, 1994.

ÖZGEÇMİŞ

1981 Erzurum doğumluyum. İlk, orta ve lise eğitimimi Elazığ'da tamamladım. 1998 Yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırđım. 2002 Yılında "Nurettin Topçu'nun Eğitim Anlayışı" adlı Lisans Tezimele mezun oldum. Aynı yıl Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Anabilim Dalı İmam Hatip Lisesi Meslek dersleri öğretmenliği programında Tezsiz Yüksek Lisans yaptım.

2004 Yılında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Diyarbakır Kulp Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'nda öğretmenlik görevime başladım. Halen aynı kurumun Elazığ Hankendi İlköğretim Okulu'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

2005 Yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı'nda Tezli Yüksek Lisansa başladım.

Evli ve bir çocuk babasıyım.